

KORNAI JÁNOS

Még egyszer a „rendszerparadigmáról”

Tisztázás és kiegészítések a posztszocialista régió tapasztalatainak fényében

A paradigma kifejezést Thomas Kuhn honosította meg a tudományfilozófiában: így nevezte el azt a sajátos szemléletmódot, ahogyan egy kutatási irányzat rátekint vizsgálata tárgyára. Azonos paradigmát használó kutatók hasonló kérdésekre keresik a választ, hasonló módszereket és fogalmakat alkalmaznak. A szerző 1999-ben publikált cikkében vezette be a „rendszerparadigma” kifejezést, amely a társadalomban működő rendszereket helyezi a vizsgálat középpontjába. A tanulmány a posztszocialista átalakulás során szerzett tapasztalatok alapján fejleszti tovább a korábbi cikkben kifejtett elméleti gondolatokat. Az első rész a szocialista és a kapitalista rendszert hasonlítja össze; leírja fő jellemzőiket, majd megállapítja, hogy Észak-Korea és Kuba kivételével az egykori szocialista országokban meghonosodott a kapitalista rendszer. A második rész a politikai-kormányzati formák szerint tipologizálja a kapitalizmus változatait. Három markáns típust különböztet meg: a demokráciát, az autokráciát és a diktatúrát. Huntington a demokratizálás harmadik hullámáról írt. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy ez a hullám elapadt, a 47 posztszocialista ország lakosságának mindössze egytizede él demokráciában, a többiben autokrácia vagy diktatúra uralkodik. A harmadik rész Magyarországra alkalmazza a kialakított fogalmi és elemzési apparátust: itt kapitalizmus van, a politikai-kormányzati forma autokrácia – lényeges közös jellemzők mutathatók ki más kapitalista országokkal, illetve más autokráciákkal. Ez összefér azzal a felismeréssel, hogy egyes – nem alapvető jelentőségű – vonások egyediek, „hungarikumok”, különböznek minden más ország tulajdonságaitól.* Journal of Economic Literature (JEL) kód: B4, P1, P2, P3, P5.

* Az első köszönet feleségemet, Dániel Zsuzsát illeti, aki nehéz körülmények között is a tanulmány megírására biztatott, első olvasója volt számos korábbi változatnak, sok jó tanáccsal segítette a munkámat. Nagy hálával tartozom mindazoknak, akik a kéziratot elolvasták, és javaslataikkal segítettek, közreműködtek az adatok gyűjtésében és az irodalom feldolgozásában. Külön is kiemelem Kerényi Ádámot, aki a legtöbbet segített kezdeményezéseivel és rendkívüli munkabíráásával. Nehéz lenne súlyozni a többi közreműködő értékes hozzájárulását, ezért csak a névsorukat közlöm: Andrics Dóra, Branyiczki Réka, Fancsovits Rita, Gedeon Péter, Nguyen Quang A, Patkós Anna, Pető Ildikó, Reményi Andrea, Rékasi Eszter, Rosta Miklós, Simonovits András, Szajkó Ádám, Sz. Bíró Zoltán és Chenggang Xu. Szeretnék köszönetet mondani a Budapesti Corvinus Egyetemnek, amely biztosította számomra a nyugodt munka feltételeit, és A Gondolat Erelével Alapítványnak, amely hozzájárult a kutatás finanszírozásához.

Kornai János, a Harvard University és a Budapesti Corvinus Egyetem emeritus professzora.
A kézirat első változata 2016. augusztus 1-jén érkezett szerkesztőségünkbe.
DOI: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2016.10.1074>

Bevezetés

Mi késztetett a tanulmány megírására? Kinek, milyen olvasókörnek szánom ezt az írást? Tudományos pályafutásom során mindvégig elsősorban az motivált, hogy megértssem, milyen társadalomban élünk, melyek a bennünket körülvevő világ legjellegzetesebb tulajdonságai. Mint minden kutató, valamiféle fogalmi apparátust és módszertant alkalmaztam, valamilyen nézőszögből tekintettem a vizsgálat tárgyára. Ám, mint a legtöbb kutató, ritkán választottam külön tanulmány témájaként magát a metodikát, a szemléletet, a megközelítés módját, amelyek a kutatásaimat vezérik. A Rendszerparadigma című cikkemben (Kornai [1999]) próbáltam első ízben összefoglalni *tudományelméleti* elveimet. Azóta 17 év telt el, és sok új tapasztalat tett rám mély benyomást: a Kínában végbement változások, a Putyin-rendszer megszilárdulása és – ami legerősebben hatott rám – a magyarországi fejlemények, az Orbán Viktor által vezetett politikai csoport uralma. Ideje újra átgondolni a fogalmi apparátust és az összehasonlító rendszerelmélet néhány egyéb alapvető kérdését!

Akárhányan tanulmányozták is a műveimet, kevesen vagy sokan, elsősorban múltbeli és jövőendő olvasóim számára készült a tanulmány. E körön túlmenően, a megcélzott olvasóközönség az összehasonlító közgazdaságtan, az összehasonlító politikatudomány és az összehasonlító szociológia kutatói, a jelenkorral foglalkozó történészek; egyetemek, kutatóintézetek, nemzetközi szervezetek, pénzügyi intézmények és agytrösztök munkatársai, pontosabban közülük azok, akik hivatásos elemzői a posztoszocialista régióban végbement változásoknak.

A tanulmány egyik célja, hogy összefoglaljam – ezúttal átfogóbban, mint az első Rendszerparadigma-tanulmányom tette – a fogalmi és elemzési apparátusom egyes elemeit. Amit most közreadok, nem áttekintés a probléma irodalmáról. Ha azt írnék, köteles lennék arányosan foglalkozni olyan álláspontokkal, fogalomrendszerekkel és módszertani elvekkel, amelyekkel egyetértek, és olyanokkal is, amelyeket helytelennek tartok. Itt nem erre vállalkoztam, hanem csak arra, hogy saját paradigmámat fejtessem ki. Mások munkásságát csak akkor említem, ha külön ki kívánom emelni, hogy egyetértek velük – sőt éppenséggel tőlük vettem át gondolkodásom valamely elemét –, vagy amikor vitatkozom állításaikkal. Ennyiben a tanulmány nem „kiegyensúlyozott”, nem személytelen – nem is lehet az.¹

Noha a fentiekben leírt célok motiváltak, azt remélem, hogy túl a tudományelméleti mondanivalómon, mintegy melléktermékként, a tanulmány segíti az olvasót korunk néhány fontos jelenségének megértésében. Néhány példát említek. Huntington a demokrácia „harmadik hullámáról” beszélt (Huntington [1991]). Hol tart ez a hullám? Előre áramlik, vagy visszafordult? Vagy egy másik téma: hol a helye az összehasonlító rendszerelméletben Orbán Viktor Magyarországnak? Egyedülálló „hungarikum”, „magyar modell”? Vagy vannak-e közeli és távoli rokonai?

¹ A legtöbb téma tárgyalásakor szerénytelennek tekintik a szerzőt, aki újra és újra önmaga munkáira hivatkozik; irodalomjegyzéke tele van önhivatkozással. Viszont olyan műben, amelynek tárgya a szerző saját munkássága, elkerülhetetlen az önhivatkozások nagy száma. Elsősorban azok számára írom ezt a dolgozatot, akik már olvasták a műveimet; őket próbálom segíteni a munkáimmal kapcsolatos gondolataik „karbantartásában”.

Első rész. Kapitalista *versus* szocialista rendszer

Rendszer

A „rendszer” szót a hétköznapi nyelv és számos tudomány nagyon sokféle tartalom megnevezésére használja fel, a világegyetemtől az élő organizmusokig, az ember alkotta gépezetektől az emberi közösségek különféle alakulataig, a valóságban létező és közvetlenül megfigyelhető rendszerektől a fejekben létező eszmerendszerekig. Minden esetben arra utal a „rendszer” kifejezés, hogy több kisebb rész együttesen alkot egy összefüggő egészet; a részek között interakciók vannak. Nem egymásra dobált részek rendezetlen halmaza; jól érthető összefüggések vannak a részek között; az elemek struktúrába rendeződnek. Tanulmányom első része kétféle értelemben használja a rendszer kifejezést. Szembeállítom egymással a *szocialista* és a *kapitalista rendszert*. Néhol hozzászerek egy jelzőt: a két *nagy* rendszerről beszélek.² A *nagy* jelző nem tartalmaz semmiféle értékítéletet; nem hajlok meg e két rendszer nagysága előtt.

Egy adott országban, egy adott rövidebb-hosszabb időszakban a politikai hatalom formáinak, az uralkodó ideológiának, a tulajdonviszonyoknak, a társadalmi tevékenységek koordinálásának sajátos együttállása sajátos, egyedi *konkrét rendszert* hoz létre. Ebben az értelemben szokás – és ez a köznyelvben is elterjedt – Putyin-rendszerről, vagy Orbán-rendszerről beszélni. Fontos megvilágító ereje van itt a *rendszer* szó használatának, mert reflektorfénybe állítja a közállapotok egyes elemei közötti kölcsönhatást és az ország működtetésének, a hatalmi gépezet vezérlésének szerkezetét.

A „kapitalizmus *versus* szocializmus” fogalom párt *kizárólag leíró-pozitív értelemben* használom. Nem képzeletbeli szocializmusról beszélek; azaz nem arról a rendről, amilyennek a szocialisták vagy kommunisták szerint egy szocialista rendszernek lennie kellene, hanem – az egykori kommunista pártzsargon szóhasználatával – a *létező* szocializmusról. Hasonlóképpen nem a képzeletbeli kapitalizmust vizsgálom, nem azt a rendet, amilyennek a kapitalizmus kritikátlan hívei szerint lennie kellene, hanem a *létező* kapitalizmust.

Az írásaimban olvasható két elnevezést nyilvánvalóan nem én találtam ki. Elmélettörténészek szerint mindkét elnevezés már Marx előtt megjelent az irodalomban, a „kapitalizmus” kifejezés Louis Blanc és Pierre-Joseph Proudhon, a „szocializmus” kifejezés pedig Henri de Saint-Simon műveiben. Széles körű elterjedése azonban Marx főművével, *A tőkével* (Marx [1867/1993], [1885/1997], [1894/1997]) kezdődik. A fogalom pár nem csak a marxisták, a szocializmus hívei és a kapitalizmus ellenfelei között terjedt el. Ezt használja a szocializmus számos mérsékelt vagy radikális ellenfele is, például Ludwig von Mises és Joseph Schumpeter (*Mises* [1922/1981],

² Az, amit én *nagy rendszernek* nevezek, rokon, de nem azonos a marxista „termelési mód” és a neomarxista „társadalmi formáció” fogalmaival. Elzárkózom attól a szimplifikált és primitív elmélettől, amelyet a „polgárd” oktató igyekezett a szemináriumi hallgatók fejébe verni, magabiztosan felsorolván az „őskommunizmus, rabszolgatartó társadalom, feudalizmus, kapitalizmus és végül a győztes szocializmus, illetve annak kiteljesedett változata, a kommunizmus” determinisztikusan előre eldöntött „haladó” sorrendjét.

Schumpeter [1942/2010]). Napjainkban lépten-nyomon elhangzik politikusok és a média szövegeiben, a köznyelvbe is bevonult.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a fogalompárt sokan kerülik. Ami a „kapitalizmus” szót illeti, többféle tényező készíthet a szó mellőzésére. Az egykori reformkommunisták restellték, hogy tevékenységük nyomán megjelennek a kapitalizmus képződményei. A második világháború utáni német gazdaságpolitikusok, akik ismerték széles választótömegek antikapitalista érzelmeit, célszerűbbnek érezték új nevet adni a régről ismert rendszernek, és elnevezték „szociális piacgazdaságnak”.³ A konzervatív populisták sem szívesen nevezik saját intézménykreatúrájukat kapitalizmusnak, mert profitellenes, bankellenes antikapitalistának szeretnének látszani.

A „szocialista” elnevezés használata ellen is többféle megfontolás készíthet. A marxisták a „kommunizmus” szót annak a marxi víziónak tartják fenn, amelyben mindenki szükségletei szerint részesül a javakból. A létező szocializmust átmeneti állapotnak minősítették, amely csak addig áll fenn, amíg fel nem épül a kommunizmus.⁴ Ugyanakkor sok nyugati ember, köztük sok politikus, tudós és újságíró a Szovjetuniót és a kommunista párt által irányított többi országot mindig „kommunista országnak” nevezte, és nevezi ma is. Ugyanezek az emberek a „szocialista” szót fenntartanak a szociáldemokrata pártok által létrehozott jóléti államok leírására.

Tudományelméleti szempontból igen fontos, hogy élesen megkülönböztessük a fogalom által kifejezett tartalmat és annak elnevezését. Számos elnevezésnek a társadalomtudományok és a politika világában politikai kicsengése van – olyan asszociációk fűződnek hozzá, amelyekben értékítélet és világnézet rejlik. Ebben a szférában *lehetetlen*, hogy konszenzus alakuljon ki az elnevezések ügyeiben. Tapasztalatom szerint az emberek, különösen az akadémiai világban, jobban ragaszkodnak a saját szótárukhoz, mint ahhoz az álláspontjukhoz, amit a szótáruk szavaival kifejeztek. Azért a görcsös ragaszkodás, mert ezt a szótárt verték be a fejükbe – elegánsabb szakkifejezéssel: a rájuk legnagyobb hatást tett első olvasmányok és előadások nyomán ezzel a fogalmi apparátussal ment végbe az „imprinting” az agyukban. Ha Marx, Max Weber vagy Polányi (attól függően, hogy kit vallanak fő tanítómesterüknek) így mondta – akkor ezt nem is lehet másképpen mondani. Az is megtörténik, hogy a kedvelt kifejezést maguk találták ki, és ezért szaknyelvi újítként ragaszkodnak saját szóalkotásukhoz.

Már rég feladtam a fogalmi zűrzavarok megszüntetésére irányuló törekvéseimet; tudomásul vettem, hogy a fogalmi konszenzus hiánya miatt gyakran süketek párbeszéde folyik. Ez nemcsak a „kapitalizmus *versus* szocializmus” fogalompár értelmezésére vonatkozik, hanem számos más kifejezésre is, amelyről a tanulmányban később

³ Manapság, amikor már elterjedt a „kapitalizmus változatai” kifejezés, azt mondhatnánk: a kapitalizmus olyan változatát kívánták kialakítani, amelyben erőteljesen érvényesülnek a jóléti állam vonásai. A „szociális piacgazdaság” elnevezés ezt a tendenciát kívánta érzékelteni, elhatárolva az észak- és nyugat-európai kapitalizmust az angol-amerikai változattól.

⁴ Amíg létezett a szocialista rendszer, egyik idetartozó ország sem nevezte magát „kommunistának”. Ezért döntöttem úgy, hogy A szocialista rendszer című művemben ezt az elnevezést használom, nem pedig a sokak számára könnyebben felfogható „kommunista rendszer” elnevezést. Vitatható, hogy szerencsés volt-e a döntés. Ám félreértésre nem adhatott alkalmat, mert világosan megírtam: mit nevezek „szocialista rendszernek” (Kornai [1993/2012] 41–43. o.).

lesz szó (például demokrácia *versus* diktatúra). Kizárólag arra törekszem, hogy az, aki az én munkáimat olvassa, világosan megértse, hogy saját szótáramban az egyik vagy a másik kifejezésnek mi a jelentése.

Típusok és jellemzőik

A kapitalista rendszer és a szocialista rendszer a közelmúlt és a jelenben létező politikai-társadalmi formációk két típusa.

Tipológiák alkotása a tudományos vizsgálat egyik kiemelkedően fontos része. Számos diszciplína (például a biológia, a genetika, az orvostudomány, a nyelvtudomány, az antropológia és a pszichológia) fejlődésében fontos szerepet játszott.⁵ A típus *elméleti* konstrukció. A *valóságos* egyedi történelmi képződmények (például Hitler Németországa és Churchill Nagy-Britanniája) fontos vonásokban különböztek egymástól. Saját fogalmi apparátusom szerint mégis mindkettőt kapitalista országnak nevezem. Hasonlóképpen Sztálin Szovjetuniója, Kádár Magyarországa és Ceaușescu Romániája lényeges tulajdonságok tekintetében eltértek egymástól. Mégis mindhármat szocialista országnak hívom. Azonos tipológián belül a típusokat azzal különböztetjük meg, hogy leírjuk azokat a *jellemzőket*, amelyek erősen eltérnek a másik típus párhuzamos jellemzőitől.⁶ Esetünkben tehát meg kell adnunk azokat a jellemzőket, amelyek egyfelől élesen *megkülönböztetik* a két típust, a kapitalista és a szocialista rendszert, másfelől bemutatják, mi a *közös* az azonos típusba sorolható sok egyedi jelenségben, egy-egy ország valamely adott időszakban érvényesülő berendezkedésében.

Noha a típus elméleti építmény, amely csak a kutató fejében létezik, ám a valóság megfigyelésén alapul, a történelmileg létezett vagy most is létező képződmények fontos közös tulajdonságait emeli ki. A típust a „nagy rendszer” országonként és történelmi fázisonként eltérő konkrét realizációinak ismeretében, azok közös jellemzőinek elméleti általánosításával alkotja meg a kutató.⁷ A használható, működőképes tipológia tehát a történelmi valóság megfigyelésén alapul; a társadalomtudomány a tapasztalatból desztillálja.

A tanulmány további részében szinonimaként használom a „kapitalista rendszer” és a „kapitalizmus”, valamint a „szocialista rendszer” és a „szocializmus” kifejezést.⁸ Az 1. táblázatban áttekintjük a két „nagy rendszer”, a kapitalista és a szocialista rendszer jellemzőit.

⁵ A Wikipédia *Typology* szócikke 17 diszciplínát sorol fel, amely tipológiákat használ a tudományos megismerés eszközeként. Külön is kiemelem a *modern pszichológia* és a *kognitív tudományok* tipológiáit. Tanulmányozása igen hasznos lehet a társadalomtudományi összehasonlító rendszerelmélet számára.

⁶ A *jellemző* kifejezésnek sok szinonimája van ebben a kontextusban: karakterisztikum, vonás (*trait*), jellegzetesség, tulajdonság (*feature*) vagy attribútum.

⁷ A saját szótáramban jelző nélkül használom a „típus” szót. Jelentése egyezik azzal, amit Max Weber „ideáltípusnak” nevez (Weber [1921–1922/1967] 51–53. o.) Mégis kerülöm Weber szóhasználatát, mert zavarónak érzem az „ideál” jelzőt; normatív a kicsengése. Pedig Weber is valóságos, létező rendszerek absztrakt elméleti leképezésére használta az „ideáltípus” kifejezést.

⁸ A szópárok második tagja („kapitalizmus”, illetve „szocializmus”) sok szerzőnél egy-egy eszmerendszert jelöl, nem pedig történelmileg létezett vagy ma is létező képződményeket. A kontextusból világosnak kell lennie, hogy nálam itt az utóbbiról van szó. Azaz a „kapitalizmus” kifejezés a ténylegesen létezett vagy most is létező kapitalista rendszer szinonimája; és hasonló a helyzet a „szocializmus” szó értelmezésével is.

1. táblázat

A kapitalista és a szocialista rendszer jellemzői

Sorszám	Kapitalista rendszer	Szocialista rendszer
<i>Elsődleges jellemzők</i>		
1.	A hatalmon lévő politikai csoport biztosítja a magántulajdon és a piaci koordináció dominanciáját	A hatalmon lévő politikai csoport, a kommunista párt kikényszeríti a köztulajdon és a bürokratikus koordináció dominanciáját
2.	A magántulajdon a domináns tulajdonforma	Az állami tulajdon a domináns tulajdonforma
3.	A piaci koordináció a domináns koordinációs mechanizmus	A bürokratikus koordináció a domináns koordinációs mechanizmus
<i>Másodlagos jellemzők</i>		
4.	Az áruk és szolgáltatások piacán a domináns állapot a többletgazdaság, azaz a vevők piaca	Az áruk és szolgáltatások piacán a domináns állapot a hiánygazdaság, azaz az eladók piaca
5.	A munkaerő piacán a domináns állapota munkaerőtöbblet	A munkaerő piacán a domináns állapot a munkaerőhiány
6.	A technikai fejlődés gyors; a rendszer gyakran generál forradalmi innovációt	A technikai fejlődés lassú; a rendszer igen ritkán generál forradalmi innovációt
7.	A pénzbeli jövedelmek egyenlőtlensége nagy	A pénzbeli jövedelmek egyenlőtlensége nem nagy
8.	A szervezetek költségvetési korlátja igen széles szférában kemény	A szervezetek költségvetési korlátja igen széles szférában puha
9.	A korrupció iránya: többnyire az eladó vesztegeti meg a vevőt	A korrupció iránya: többnyire a vevő vesztegeti meg az eladót

A típusalkotás során kiemeljük a típusok sokféle vonása közül azokat, amelyekben az egyik típus *markánsan* különbözik a másiktól. Nem a leírás gazdagságára törekszünk. Ellenkezőleg: aránylag kevés, de nagyon karakterisztikus, élesen szembeötlő vonást ragadunk meg. Az lenne a legjobb, ha a lehető legkevesebb – csak a megkülönböztetéshez szükséges és elégséges – jellegzetességet sorolnánk fel.⁹ Nem állítom, hogy a jellemzők számának pontosan kilencnek kell lennie; meggyőző érvek hatására nyitva lennék az 1. táblázat módosítására.

Nélkülözhetetlen, hogy a jellemzők közé kizárólag *rendszerspecifikus* vonásokat soroljunk. Semmiképpen sem kerülhetnek ebbe az összehasonlító táblázatba olyan jelenségek, amelyek ugyan fontosak, erős hatást gyakorolnak egyes intézmények működésére, az állampolgárok életére, de mindkét nagy rendszerben gyakran

⁹ Sok olyan kifejezés szerepel az 1. táblázatban, amelyet saját korábbi műveimből vettem át; ott részletesen tárgyaltam értelmezésüket. Ide sorolhatók a következők: koordinációs mechanizmusok, piaci és bürokratikus koordináció, hiánygazdaság, többletgazdaság, munkaerőhiány, munkaerőtöbblet, forradalmi innováció, puha és kemény költségvetési korlát. Terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy ezeket a kifejezéseket a jelen tanulmányban világítsam meg.

előfordulnak. Például nem szerepelhet itt a represszió mint rendszerjellemző, mert nemcsak a szocialista rendszerben érvényesül, de a kapitalista rendszernek is léteztek és léteznek olyan változatai, amelyekben kíméletlen represszió érvényesült: a hitleri Németország, a nyilasok uralta Magyarország, Franco Spanyolországa vagy számos latin-amerikai ország katonai diktatúrája. Mindkét rendszerben megtörténik, hogy inkompetens személyek kerülnek vezető pozícióba. Mindkettőben erősen fluktuálnak fontos gazdasági mutatószámok. Bármekkora is e jelenségek hatása, ezek nem rendszerspecifikusak.

Nem kívánom az egzaktág látszatát kelteni. A jellemzők ismertetésekor meg kell elégednem olyan gyűjtőfogalmak használatával, mint például *állami tulajdon* vagy *magántulajdon*, holott tudom, hogy mindkét kategóriának sokféle jogi formája van.¹⁰ Ismételten előfordulnak a táblázatban olyan szavak, mint „domináns” vagy „többnyire”, anélkül, hogy ezekhez a szavakhoz kvantitatív mértéket rendelnék és kijelenteném: ha 70 százalék, akkor „domináns”, de ha csak 69 százalék, akkor még nem az. Megelégszem azzal, hogy számszerűsítés nélkül, kvalitatív módon írom le a rendszer jellemzőit, és a fogalmi apparátus alkalmazóinak intuíciójára hagyatkozom, abban a reményben, hogy ők is érzékelik e nem eléggé precíz szavak jelentését. Megnyugtatta szakmai lelkiismeretemet, hogy sok tudományos tipológia ezt teszi. Ennek tudatában az ilyesféle tipológiák alkalmazásakor óvatosan kell eljárni: van olyan elemzési feladat, amelyre alkalmasak, és van olyan, amelyre alkalmatlanok.

Már csak azért is szívesen használok olyasféle kifejezéseket, mint „domináns”, vagy „többnyire”, mert tudom, hogy egy adott típushoz sorolható országban előfordulhat a domináns jelenségtől eltérő vagy azzal ellentétes jelenség is. A hiánygazdaságtól győztört szovjet vagy lengyel gazdaságban is voltak eladhatatlan áruk a polcokon vagy a raktárban. A többlet gazdaságként jellemzett nyugati világban is hosszú sorban állnak a vevők az éppen bemutatott és szenzációsnak ígérkező film jegyeiért.

Vajon nem mértéktelenség-e összevetni a kapitalizmust, amely évszázadok óta létezik, és bizonyára még sokáig fog létezni, és a szocializmust, amely a világtörténelmi léptékkal mért időben mindössze néhány évtizedig élt, és utána összeomlott? Nem azért hozakodok-e ezzel elő, mert életem nagy részében a szocialista rendszer polgára voltam? Mindkét kérdésre határozott nemmel felek. Most, 25 évvel az összeomlása után is meg vagyok győződve arról, hogy a szembesítésnek számottevő magyarázó ereje van. A történelem itt – milliók szenvedése árán – egy laboratóriumi kísérletet állított elő: létrehozott egy olyan rendszert, amely lényeges vonásaiban különbözik a kapitalizmustól. Az összehasonlítás fényében jobban megértjük, milyen is a kapitalizmus. A tudomány más ágai sokat tanulnak az ilyen – bizonyos tekintetben véletlenül létrejött – kísérletekből. Az agykutatás történetében fontos állomás volt egy baleset áldozatának vizsgálata. A beteg agyának egy

¹⁰ Az állami tulajdon kategóriája magában foglalja mind a központi, mind a helyi kormányzatok tulajdonát. Erre azért is szükséges emlékeztetni, mert a magyar köznyelv – pontatlanul – igen gyakran csak a központi kormány tulajdonát tekinti állami tulajdonnak. Ha például egy iskola vagy egy kórház a helyi önkormányzat tulajdonából átkerül a központi kormány tulajdonába, akkor ezt „államosításnak” nevezi, holott ez csupán az állami tulajdonosi jogok gyakorlásának központosítását jelenti. Persze ez is lényeges változás.

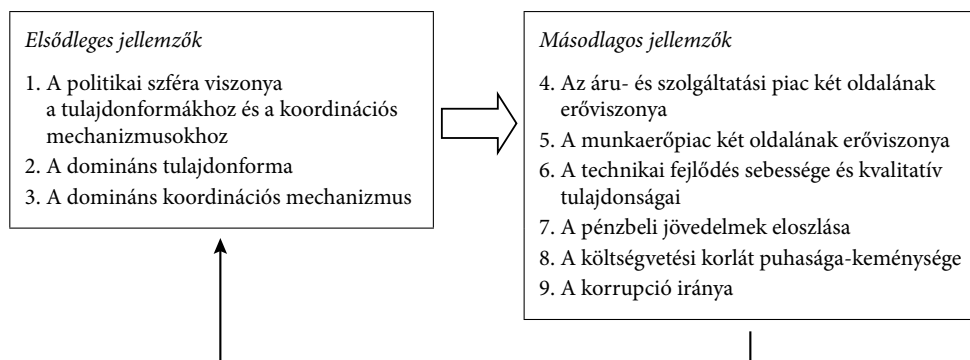
része megsérült; pontosan tudták a kutatók, mely része sérült meg, és ebből következtethettek arra, hogy ez az agyrész milyen funkciókat lát el.

Mi értendő a *jellemzők hierarchiáján*, miben különböznek az *elsődleges* és a *másodlagos* jellemzők?¹¹ Gondolatmenetemben az elsődleges jellemzők határozzák meg a rendszer egészét, és ezzel együtt a másodlagos jellemzőket is. Az elsődleges jellemzők együttes érvényesülése *szükséges és elégséges* feltétele annak, hogy megjelenjenek a másodlagos jellemzők. Azt is mondhatjuk: az elsődleges jellemzők együttese alkotja a kapitalista, illetve a szocialista rendszer létezésének *minimumfeltételeit*. Ha hozzákezdünk egy ország tanulmányozásához, első lépésként célszerű az elsődleges jellemzőkre összpontosítani a figyelmünket. Az első lépésben kapott eredménynek prediktív ereje van. Az elsődleges jellemzők nem determinisztikusan generálják valamennyi másodlagos jellemzőt; a hatás sztochasztikus. Igen jó az esélyünk, hogy ha a vizsgált ország elsődleges jellemzőit beazonosítottuk, utána ugyanott megtaláljuk a másodlagos jellemzőket is.

Az összefüggést az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

Az elsődleges és a másodlagos jellemzők közötti interakciók

Az ábra kölcsönhatást mutat be; az elsődleges és a másodlagos jellemzők kölcsönösen hatnak egymásra. A vastag nyíl azt jelképezi: az elsődleges jellemzők hatása a *meghatározó*, az ellenkező irányba mutató nyíl vékony; azt érzékelteti, hogy a visszahatás kevésbé erős.

A *meghatározó* kifejezés, amint azt már jeleztem, nem jelent teljes determináltságot, inkább csak *hajlamot*. Sok egyén, akinek felmenői között számosan szenvedtek szívbetegségben, gyakran örökli a szívbetegségre való hajlamot. Ám ennek a hajlamnak a teljesülése nagymértékben függ a beteg életmódjától: ha iszik, dohányzik, nem edzi a testét és sokszor kerül stresszes helyzetbe, inkább kitör rajta egy súlyos szívbetegség, mint ha mértékletes és elővigyázatos életmódot folytatna, sportolna, nyugodtan élne. Minden szocialista rendszer hajlamos a hiánygazdaságra, de a hiány intenzitása igen erős volt az 1980-as években a Szovjetunióban, Lengyelországban és Romániában, miközben Kelet-Németországban kevésbé élesen mutatkoztak hiányjelenségek.

¹¹ Az „elsődleges” jelző gyakran használt szinonimái ebben a kontextusban: *alapvető* vagy *fundamentális*.

Az 1. ábrán látható két blokkon belül is vannak interakciók az egyes jellemzők között. A fejtegetések egyszerűsítése érdekében mind az ábrán, mind annak jelen szöveges kommentárjában eltekintek ezek tárgyalásától.

A posztszocialista régió országainak besorolása a „kapitalista versus szocialista rendszer” tipológia szerint

Alkalmazzuk az előbbiekben bevezetett fogalmi apparátust azokra az országokra, amelyek 1987-ben szocialista országoknak minősültek (Kornai [1993/2012] 38–39. o.). Összesen 47 ország tartozik ide; nevezzük ezeknek az országoknak a területét *posztszocialista régió*nak.¹² A „régio” szót persze nem földrajzi értelemben használjuk, hiszen nemcsak egymással szomszédos országok együtteséről van szó, hanem a főképpen Európában és Ázsiában elterülő országok mellett idetartoznak afrikai és latin-amerikai országok is.¹³

A posztszocialista régió elhelyezkedését a világ térképén a 2. ábra mutatja be.

Az ábrán a posztszocialista régió országait külön kiemeltük; a világ többi része sohasem ment keresztül a kommunista párt által uralt szocialista rendszer fázisán, ezek fehérek az ábrán.

A szocialista rendszer uralmát a fekete szín jelképezi. Ha az 1987-es állapotról készítenénk térképet, az egész régió fekete lenne. Most csak egyetlen ország, Észak-Korea területét fedi a fekete szín; egy kis pötty a világtérkép méreteiben. A sötétszürke a szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet színe. Ezt is csak egyetlen országra, Kubára alkalmazzuk. Egy másik kis pötty a glóbusz egészét tekintve. A régió nagy részének színe világosszürke: ezekben az országok a kapitalista rendszer uralkodik.¹⁴

¹² A „posztszocialista” jelzőt sok más szerzőhöz hasonlóan azoknak az országoknak a megjelölésére használok, amelyek 1989–1990 előtt a kommunista párt irányítása alatt működtek. Itt is fogalmi keveredés mutatkozik. Számos politikus és politikai elemző a „posztszocialista” vagy „posztkommunista” jelzővel illeti, rendszerint pejoratív kicsengéssel, azokat a pártokat, amelyek a rendszerváltás után az egykori uralkodó kommunista pártból nőttek ki, átvették az elődpárt számos vezető tisztségviselőjét és vagyonának jelentős részét. Teszik ezt függetlenül attól, hogy azóta milyen változás ment végbe a párt vezetőinek és tagságának személyi összetételében és a párt ideológiájában.

¹³ A posztszocialista országok jegyzéke megtalálható a honlapomon (www.kornai-janos.hu), a „Háttéranyagok a Még egyszer a Rendszerparadigmáról című tanulmányhoz” elnevezésű dokumentumban (lásd az 1. háttéranyag 1. és 2. táblázatát).

¹⁴ A besorolások empirikus alátámasztásához nagy segítséget adna, ha megbízható statisztikákkal rendelkeznének a tulajdonviszonyok alakulásáról és a piaci mechanizmus térhódításáról. Sajnos csak részleges adatok állnak rendelkezésre, azok is csupán szórványosan. Minden országban készülnek termelési és hozzáadottérték-statisztikák ágazatok, földrajzi régiók vagy a tevékenység tartalma, a kibocsátott termék rendeltetése szerinti bontásban. Ám sehol sem végzik el és publikálják rendszeresen a nemzeti statisztikai hivatalok az outputadatok tulajdonformák szerinti bontását és az államilag szabályozott árakon értékesített termelés részarányát az összes forgalomban. Meghökkenítő, hogy miközben a rendszerváltás egyik alapvető következménye volt a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok radikális átalakulása, ezek számbavételével csupán néhány országban foglalkoznak nem állami intézetek. Viszont a nagy nemzetközi szervezetek, amelyek rendszeresen publikálnak sok országot átfogó és összehasonlítható statisztikát termelésről, külkereskedelemről vagy pénzügyekről, nem közölnek számszerű adatokat a tulajdonviszonyok átalakulásáról, a bürokratikus és piaci koordináció relatív súlyának változásáról.

Elég jelentős a régióban az átlós csíkozással fedett ország. Ez a saját bizonytalanságunkat jelzi; nem merek arra vállalkozni, hogy ezeket az országokat besoroljam a feketével, a világosszürkével vagy a sötétszürkével fedett országok közé.

A besorolások forrásaival még egyszer foglalkozunk majd a következő világtérkép, a 3. ábra kommentálásakor. Ott világítom meg a kapcsolatot a két világtérkép és a honlapomon közölt háttéranyag között.¹⁵

Ha nem is teljes, de széles körű konszenzus van a szakértők között, hogy az elmúlt évtizedekben az érintett országokban *rendszer váltás* ment végbe. A politikai zsargon és a köznyelv is sokszor használja ezt a szót. A kifejezés éles tartalmat kap az előzőekben bevezetett fogalmi és elemzési keretben. Az országoknak abban a csoportjában, amelyet az 1987. évi állapot alapján szocialista országnak minősítettünk, néhány kivételtől eltekintve átmenet ment végbe a szocializmusból a kapitalizmusba.

Statikus ábrázolás és az átmenetek

A 2. ábrán látható térkép állóképet mutat be, mintha pillanatfelvételt készítettünk volna a világról és azon belül egy meghatározott országcsopotról. A felvétel a jelen *statikus* állapotát mutatja be. Ha azonban fényképezőgép helyett filmfelvevőt használnánk, akkor megjeleníthetnénk a rendszerváltások *dinamikáját*.

Térképünk a két rendszer jelenlétét olyan történelmi szakaszban mutatja be, amelyben mind a kettő már az 1. táblázatban áttekintett jellemzők szerint működik.¹⁶ Nem ábrázolja a *rendszer létrejöttének* fázisát. Erre elsősorban az 1. jellemzővel kapcsolatban hívom fel a figyelmet. A szocialista rendszer genezisében a politikai szféráé a kezdeményező szerep; a kommunista párt erőszakkal, történelmi léptékekkel mérve igen gyorsan kényszeríti rá a társadalomra az állami tulajdon és a központosított bürokratikus koordináció uralmát. Ezzel szemben a prekapitalista formációkból a legtöbb országban igen lassú az átmenet a kapitalista rendszer felé; a hatalmon lévő politikai erők kezdetben inkább csak eltűrik, kihasználják a polgárság szolgálatait és erőforrásait. Fokozatosan változik a politikai hatalom viszonya a kapitalizmushoz, amíg ki nem alakul az az állapot, amelyben a hatalmon lévő politikai erők a magántulajdon és a piaci koordináció aktív védelmezőivé, a magánszerződések teljesítésének kikényszerítőivé váltak. Ismét más a politika szféra szerepe a „visszaúton”, amikor elindul a társadalom a kapitalizmusba vezető úton. Itt a prokapitalista politikai erők indítják el és vezetik az átalakítási folyamatokat.

A 2. ábrán egyetlen ország területét fedtük sötétszürkével, amely azt jelképezi, hogy átmenetben van a szocializmusból a kapitalizmusba. Mint már említettem, e tanulmány írásakor, 2016-ban egyetlen országot soroltam ide, Kubát. Noha most is a Castro-család egyik tagja van a hatalmi piramis csúcán, ez már nem a régi Fidel Castro-féle Kuba. Ha óvatos léptekkel is, de az országban kezdenek megjelenni a kapitalizmus jellemzői.

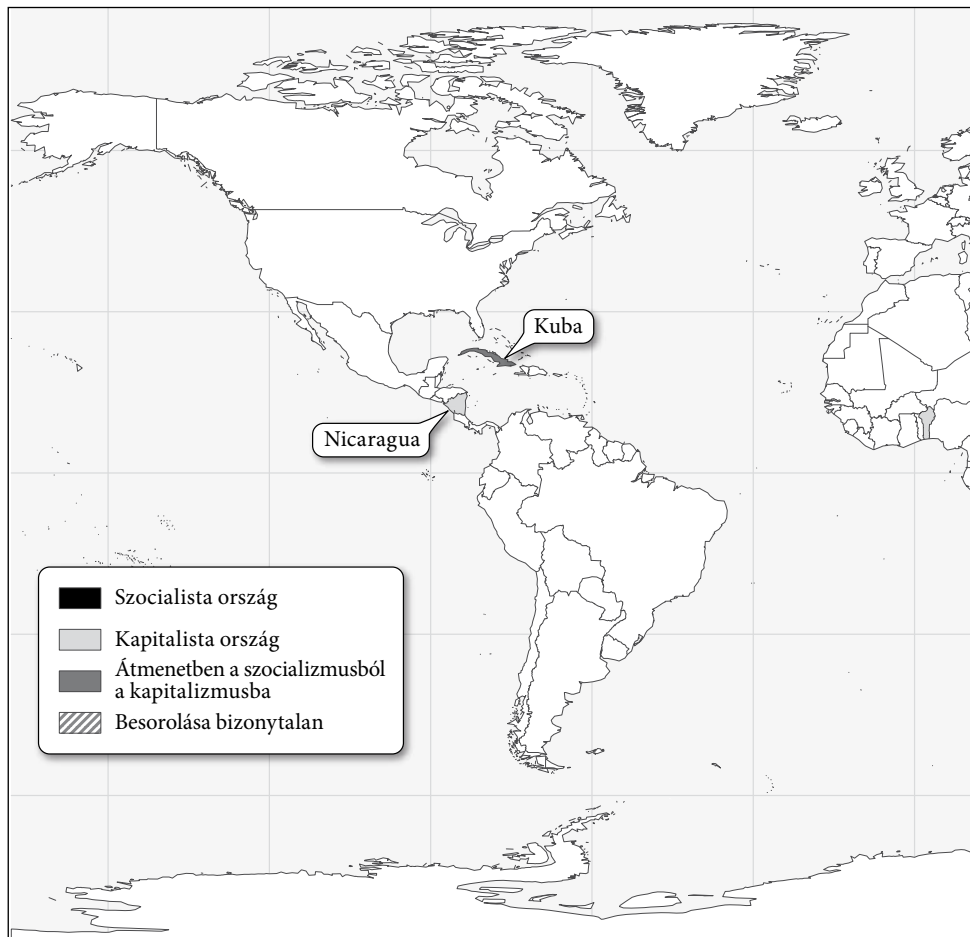
Ha – az előbbi hasonlatot folytatva – fényképezőgép helyett filmfelvevőt használnánk, akkor a film korábbi, például az 1990-es vagy a 2000-es éveket ábrázoló

¹⁵ Lásd a honlapomon közölt 2. háttéranyagot.

¹⁶ Kivételt képez Kuba, amelyet jelenleg átmeneti fázisban lévő országnak minősítettünk.

2. ábra

Világtérkép, 2013–2015. A posztszocialista régió országainak besorolása a „kapitalista versus szocialista rendszer” tipológia szerint

kockáin sokkal több országot fednék sötétszürkével. Országoként eltérő sebességgel mentek végbe a változások, más-más ütemben haladt az egyes jellemzők átalakulása.

Történészek és a történelmi emlékezet szeretik – legalább szimbolikusan – egy-egy naptárilag is pontosan megjelölhető eseményhez kötni a történelmi periódusok kezdetét és végét. 1917. november 7-én eldőrdültek az Auróra ágyúi – kezdetét vette az egykori cári Oroszország területén a szocialista rendszer. A valóságban a legtöbb korszakos változásnál a periódushatárok elmosódottabbak.

A 2. ábra saját fogalmi apparátusom szemüvegén át mutatja be a szocializmus világtörténelmi vereségét. A szocialista rendszer három évtizeddel korábban a világ népességének 34,7 százaléka és a világ területének 30,7 százaléka felett uralkodott (Kornai [1993/2012] 39. o.). Mára, amikor már csak Észak-Koreában maradt fenn a

szocialista rendszer, a részarányok a világ népességének 0,3 százalékára, és a világ területének 0,1 százalékára zsugorodtak.¹⁷

A kapitalizmus versus szocializmus tipológia magyarózó ereje

Komplex történelmi-társadalmi jelenségek okozati elemzésekor ritkán található meggyőző *egytényezős magyarázat*, amely szerint egyetlen tényező kielégítően megmagyarázná az összetett jelenség keletkezését és/vagy tartós fennmaradását. A komplex jelenségeknek többnyire komplex, *soktényezős magyarázatuk* van.

¹⁷ Lásd a honlapomon (www.kornai-janos.hu) található 3. háttéranyagot.

Több olyan fontos összetett jelenség mutatkozik mind a kapitalizmus, mind a szocializmus életében, amelynek *egyik* erős magyarázó tényezője a rendszer. A figyelemkeltés céljából emeltem ki az előző mondatban az „egyik” szót. Egy perccig sem állítom: minden összetett jelenség teljes magyarázatát megkaphatnánk azzal, ha rámutatnánk, melyik „nagy rendszer” keretében figyelhető meg. Ám sok esetben egy többtényezős magyarázó elmélet keretében a tényezők együttesében ott találhatók a rendszerspecifikus tényezők is, sőt az utóbbiak néhány összefüggésben a legfontosabbnak bizonyulhatnak. Két példát hozok fel.

Az egyik példa a technikai fejlődés sebessége és minőségi tulajdonságai, amit sok tényező befolyásol, például az ország gazdasági fejlettsége, az oktatás helyzete, a kutatás állami támogatása. Ezek mellett kiemelkedően fontosak a rendszerspecifikus hatások. Igazolható, hogy miközben a kapitalista rendszer keretei között nagy számban születtek a termelést és az emberek életét mélyen befolyásoló *forradalmi innovációk*, addig a szocialista rendszer (a haditermelést kivételével) mindössze egyetlenegy tudott produkálni (Kornai [2014c] 3–24. o.) A szocialista országban megjelent ígéretes invenciók nem találtak a tömeges elterjesztést végrehajtó innovátorra a szocialista világban, hanem ezt a funkciót a találmányra lecsapó kapitalista innovátor látta el. Ismert példa a magyar Rubik Ernő találmánya, a Rubik-kocka. Az akkori szocialista Magyarországon hiába ajánlgatta alkotását Rubik az ipari vezetőknek, a Rubik-kocka csak akkor kezdte el világhódító útját, amikor a gyártást és a tömeges értékesítést kapitalista vállalatok vették kézbe. Az első úttörő innovációt követő elterjesztési folyamat is összehasonlíthatatlanul gyorsabb a kapitalista körülmények között, mint a szocialista rendszerben.

A másik példa a munkaerőpiac helyzete. Minden rendszerben végbemennek keresési folyamatok; a munkaadó keresi a neki megfelelő munkavállalót és *vice versa*. A keresést mindenhol súrlódások nehezítik; mindenütt léteznek pillanatnyilag betöltetlen munkahelyek és pillanatnyilag munkára kész, de munka nélkül maradt emberek. Ez is komplex jelenség, amelyet sok tényező együttesen magyaráz meg. Például szerepet játszik az, hogy az oktatás mennyire ad olyan rugalmas tudást, amely a gyorsan változó munkaerő-kereslethez képes hamar alkalmazkodni. További tényezők: a munkavállalók elbocsátását miképpen korlátozzák a jogszabályok, mennyire ügyesek a munkaerő-közvetítéssel foglalkozó szervezetek és így tovább. Ám vannak alapvető jelentőségű magyarázó tényezők, amelyek rendszerspecifikusak. Milyen irányba billen a munkaerőpiacon a kínálat és a kereslet általános aránya? Inkább a túlkínálat felé (kapitalizmus) vagy a túlkereslet felé (szocializmus, annak érett, viszonylag fejlett stádiumában)? Ettől függ, mennyire van kiszolgáltatva a munkavállaló a munkaadónak. Az a munkavállaló – még ha éppen dolgozik is –, akit állandóan az elbocsátás és a munkanélküliség veszélye fenyeget, inkább érzi magát kiszolgáltatottnak, mint az, aki könnyen talál munkahelyet. Itt már igen mély rendszerspecifikus hatásokhoz jutottunk el: a munkaadó és a munkavállaló hatalmi erőviszonyához (Kornai [1980/2011] és [2014b] 109–127. o.).

A két példa még egy szempontból segíti elő a kapitalizmus *versus* szocializmus tipológia magyarázó ereje melletti érvelést. Az 1. táblázatban felsorolt kilenc

rendszer-specifikus jellemző a *pozitív* megközelítés keretében állt össze. Ezek nem a szerző óhajait, értékválasztásait tükrözik. A szocialista, illetve a kapitalistának tekintett országoknak ezek a karakterisztikumai. Ennek az országcsoportnak a tapasztalati megfigyeléséből mintegy „desztillálható” az 1. táblázatban ismertetett jellemzőegyüttes. És aki elfogadja ezt, mint pozitív leírást, az – átlépve a *normatív* megközelítés világába – ehhez kapcsolódva saját értékrendje alapján kialakíthatja a maga állásfoglalását a szocializmus *versus* kapitalizmus ellentétpárjáról. A magam részéről nem alkotok „vagy angyal, vagy ördög” összefoglaló minősítést. A saját értékrendemben a dinamizmus, a gyors technikai fejlődés a kapitalizmus nagyszerű erénye, bár látom e fejlődés hátrányait és kockázatait is. Ezzel szemben a munkavállaló kiszolgáltatottságát a kapitalizmus visszatetsző vonásának tartom. A szocialista rendszernek nemcsak fertelmesen taszító jellemzői voltak, hanem olyan vonásai is, amelyek sokakat vonzottak: nőtt a szegény rétegek felől induló mobilitás felfelé; sok tekintetben csökkent az emberek közötti szociális távolság, a munkaerőhiány létbiztonságot adott a munkavállalóknak. A fentiekben bemutatott tipológia módszertani segítséget ad a nagy rendszerek értékeléséhez. A rendszer valamennyi jellemzőjét együttesen kell mérlegelni annak, aki értékítéletet alkot.

Olyasféle ez, mint amikor az oktatásban tantárgyak szerint adnak osztályzatot. Tegyük fel, hogy az osztályzatok külön-külön jól fejezik ki a tanuló teljesítményét. Azt már a tanároknak, a szülőknek, a tanuló osztálytársainak, vagy a jövőbeni munkahely HR-osztályának kell eldönteni, hogy az osztályzatok milyen konfigurációját veszi alapul, amikor a diákról véleményt alkot: az osztályzatok egyszerű átlagát vagy olyan tárgyat, amelyet az ítélező a legfontosabbnak tart, vagy olyan tárgyat, amelyben a tanuló igen jó. A kérdés újra szóba kerül majd, de a nagy rendszerekről alkotott értékítéletek tárgyalásához előbb ismertetnem kell az alternatív politikai-kormányzati formák általam használt tipológiáját.

Második rész. A két nagy rendszer változatai, alternatív politikai-kormányzati formák

A nagy rendszerek változatai

Noha a gondolatnak messzire visszanyúló elmélet-történeti előzményei vannak, Peter A. Hall és David Soskice munkássága a kapitalizmus változatairól megérdemelten keltett figyelmet az összehasonlító rendszerelmélet művelőinek körében. (Lásd az első összefoglaló tanulmánykötetet: *Hall–Soskice* (szerk.) [2001].) Termékeny, iskolateremtő gondolatnak bizonyult; ma már indokolt olyan széles körű és életképes *kutatói programról* beszélni, amely a kapitalizmus változatait vizsgálja.¹⁸

Bár az iskolateremtő mű csak a kapitalista rendszer változataival foglalkozott, analóg értelemben beszélhetünk a szocialista rendszer változatairól is. Azt

¹⁸ A „kutatói program” kifejezést *Lakatos* [1978] vezette be a tudományelméletbe. A fentiekben a Lakatos-féle értelmezésben használom ezt a kifejezést.

a sokrétű és élénk vitát, amely a rendszerváltás előtt a szocializmus alternatív „gazdasági mechanizmusairól”, a szocializmus különböző „modelljeiről”, a reformok többféle lehetséges formájáról annak idején kibontakozott, nyugodtan nevezhetnénk a szocializmus változatairól szóló diskurzusnak, noha akkor a „változat” szó még nem volt divatban. Ebben az értelemben saját munkásságom jelentős részét is a „rendszerek változatai” kutatási program részének tekintem. Teszem ezt akkor is, ha az ide sorolható munkáim sem Hall és Soskice munkáinak első megjelenése előtt, sem utána jó ideig nem használták a „változat” kifejezést. Most, ebben a tanulmányban már én is alkalmazom ezt a működőképes, jól használható szófordulatot.

Egy-egy nagy rendszer gondolatépítményén belül többféle ismérv alapján alakíthatunk ki változattipológiákat.¹⁹ Például kialakíthatunk olyan tipológiát, amely a jövedelem és a vagyon jellegzetes eloszlása szerint alakít ki típusokat. Vagy egy másik típusalkotási szempont: mennyire és milyen módon avatkozik be az állam a gazdaság működésébe. Ezek az ismérvek kerültek előtérbe a Hall–Soskice-tanulmányban, amely két fő változattípust alkotott: szembeállította egymással a liberális piacgazdaságot és a koordinált piacgazdaságot. Az előbbi iskolapéldája az Egyesült Államok, a másiké Németország gazdasága.

Baumol és szerzőtársai [2007] más ismérvet alkalmaz a változattípusok kialakításához: erős-e az egyéni kezdeményezés és a vállalkozói szellem érvényesülése, vagy gyenge. Ennek megfelelően más neveket ad az általa megfogalmazott változatoknak: vállalkozói *versus* oligarchikus vagy államilag vezérelt kapitalizmus.

Bohle–Greskovits [2012] ismét más tipológiát szerkesztett: a kapitalizmus neoliberalis, „beágyazott” (*embedded*) neoliberális és neokorporista változatait.

Nagy hatást keltett *Acemoglu–Robinson* [2013] könyve. Izgalmas kérdést vetnek fel a szerzők: mi magyarázza azt, hogy sorsfordulójuk időszakában egyes nemzetek elbuknak, mások meg sikeresen előrehaladnak? Szerintük az egyik vagy talán a legfontosabb magyarázó tényező, hogy társadalmi organizmusuk befogadó-e (*inclusive*) vagy elzárkózó (*exclusive*). Ez is igen erős magyarázó erejű tipológia, bár nem pótolja több más, ugyancsak nagy hatású tényező figyelembevételét.

Nem az említett változattipológiák helyébe, hanem azok kiegészítésére a jelen tanulmány hátralévő részében egy másik változattipológiát alkalmazok, amelynek fő rendező szempontja a *politikai-kormányzati forma*. Nem én találtam ki ezt a rendezőelvet; a politikatudomány és a politikai filozófia – kezdve az antik görög filozófusokkal, folytatva Machiavellivel és végezve e diszciplínák kortárs művelőivel – kiemelt fontosságúnak tartja a politikai hatalom alternatív formáinak elemzését. A politikatudományban és a politikai filozófiában ez mindvégig a vizsgálódások előterében állt. Sajnálatos, hogy a többi társadalomtudomány, köztük a közgazdaságtan (tiszteletre méltó kivételektől eltekintve) eléggé elszakadt a politikatudománytól. Első Rendszerparadigma című tanulmányom, amely 1999-ben

¹⁹ Tudományelméleti szempontból eltérő feladat a *tipologizálás* és az *osztályozás*. Sokan össze is keverik ezt az egymástól lényegesen eltérő két feladatot. Az osztályozás tudományos műveletének megvilágítására a jelen tanulmány nem vállalkozik.

jelent meg, éppen csak érintette a politika és a gazdaság viszonyát. Az azóta eltelt több mint másfél évtized sok mindenre megtanított, többek között arra, milyen óriási a politikai struktúrák és politikai eszmék hatása, mennyire fontos mélyreható, részletes tanulmányozásuk a történelem menetének, a társadalom átalakulásainak megértéséhez. Mégpedig nemcsak a „nagy” rendszerváltás, a szocializmusról a kapitalizmusra való áttérés elemzéséhez szükséges ez, hanem ahhoz is, hogy világosabbá váljék, *hogyan* ment végbe a nagy váltás, milyen az a formáció, amely a változások eredményeképpen létrejött. Már csak ezért is meg kellett írnom a jelen második paradigmatanulmányt.

Demokrácia, autokrácia, diktatúra

A politikatudomány a politikai-kormányzati formák sokféle tipológiáját hozta létre. Ebben a diszciplínában is megmutatkozik a jelenség, amelyekről már korábban szó volt: a szerzők számottevő része görcsösen ragaszkodik a saját fogalmi rendszeréhez, vagy ahhoz, hogy valamely iskolateremtő tudós fogalmait vegye át. Politikáról lévén szó, a fogalomalkotást vagy fogalomértelmezést messzemenően átszövik a politikai nézetkülönbségek. A jelen tanulmány ebben a szférában sem tűzi maga elé azt a célt, hogy bárkire ráerőltesse saját fogalmi rendszerét; elsősorban a saját szavaim értelmezését szeretném megvilágítani. Azt azonban nem tudom megállni, hogy itt-ott ne érveljek amellest: mi az előnye az általam választott szóhasználatnak.²⁰

Az általam alkalmazott változattipológia három típust különböztet meg: demokrácia, autokrácia és diktatúra. A három típus jellemzőit a 2. táblázat mutatja be.

A 2. táblázat szerkezete és logikája, a két nagy blokk tekintetében megegyezik az 1. táblázattal; elválasztja az elsődleges és másodlagos jellemzőket. Az ismétlés fárasztó, mégis szükséges, hogy újra hangsúlyozzuk: az elsődleges jellemzők csoportja a három forma megkülönböztetésének minimumfeltételeit tartalmazza. Nem arra törekszünk, hogy gazdag leírást adjunk. Ellenkezőleg, kizárólag azok a jellemzők jelenhetnek meg itt, amelyek együttese elégséges és szükséges feltétele az egyik vagy a másik forma létezésének.

Az 1. és 2. jellemzőt Schumpeter fogalmazta meg elsőként Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia című könyvében (Schumpeter [1942/2010]), majd az ő nyomában Huntington [1991] és Dahl [1996] alkalmazta és fejlesztette tovább.²¹ Ez a megközelítés a demokrácia fő jellegzetességeként a politikai-hatalmi folyamatok *procedurális* oldalát emeli ki. Demokráciában nincs szükség a zsarnok

²⁰ A tanulmány korábbi részében kijelentettem: nem számítok arra, hogy mások átveszik fogalmi apparátusomat. Most mégis kitör belőlem a fogalomtisztázás Don Quijote-je: az elfojtandó remény, hogy mások meggyőzhetőek az általam javasolt fogalmak és kifejezések előnyeiről.

²¹ A fent felsorolt szerzőkre hivatkozva ezt a megközelítést alkalmaztam az 1989–1990 óta végbement politikai-kormányzati formák változásának elemzésére Kornai [2005] tanulmányomban. Akkor még kevesen látták be Magyarországon, hogy a kormány leválthatósága a demokrácia különlegesen fontos ismérve.

2. táblázat

A demokrácia, az autokrácia és a diktatúra jellemzői

Sorszám	Demokrácia	Autokrácia	Diktatúra
<i>Elsődleges jellemzők</i>			
1.	A kormány békés, civilizált procedúrával leváltható	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le
2.	Szilárdak azok az intézmények, amelyek együttesen garantálják a leválthatóságot	Csak formálisan léteznek, vagy gyengék azok az intézmények, amelyek együttesen garantálnák a leválthatóságot	Nem léteznek azok az intézmények, amelyek lehetővé tennék/garantálnák a leválthatóságot
3.	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Nincs legális parlamenti ellenzék; a választásokon egy párt indul
4.	Nincs terror (tömeges kényszersz munkatáborok és kivégzések)	Nincs terror (tömeges kényszersz munkatáborok és kivégzések), de szórványosan felhasználnak különböző eszközöket a politikai ellenfelekkel szemben (hamis indokolással börtönbüntetés, esetleg politikai gyilkosság)	Terror van (tömeges kényszersz munkatáborok és kivégzések)
<i>Másodlagos jellemzők</i>			
5.	A parlamenti ellenzékkel szemben nem alkalmaznak represszív eszközöket	A parlamenti ellenzékkel szemben alkalmaznak represszív eszközöket	Nincs parlamenti ellenzék
6.	Aktívak és függetlenek a „fékek és ellensúlyok” intézményei	Gyengék és nem függetlenek a „fékek és ellensúlyok” szerepére hivatott intézmények	Nem működnek olyan intézmények, amelyeket a „fékek és ellensúlyok” szerepére hoztak volna létre
7.	Aránylag kevés az uralkodó politikai csoport által kinevezett tisztségviselő	Szinte minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki	Minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki
8.	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, a civil szféra erős	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, de a civil szféra gyenge	A kormánnyal szembeni civil ellenállást a törvény tiltja
9.	Sokféle formában és releváns mértékben részt vesznek az érintettek és azok szervezetei a döntések előkészítésében (érdemleges participáció)	A participáció jogi keretei léteznek, de gyakorlatilag nem érvényesülnek	A participációt még formálisan sem írják elő
10.	A sajtószabadságot a törvény garantálja, és valóban érvényesül	A sajtószabadságot jogi és gazdasági eszközökkel korlátozzák	Nincs sajtószabadság

elpusztítására, katonai puccsra vagy véres felkelésre – a kormány leváltására rendelkezésre áll egy vértelen, békés, civilizált procedúra: több párt versengése, majd a jogszabályok előírásai szerint végrehajtott választás. A demokráciában a vesztes tudomásul veszi a vereségét, és gratulál a győztesnek.

A 2. táblázatban felsorolt 1. és 2. jellemző együttes jelenléte szükséges és elégséges ahhoz, hogy a politikai spektrum egyik végén elhatároljuk a demokráciát és az autokráciát. A 3. és 4. feltétel nem szükséges ehhez, hiszen ezek tekintetében nincs a két forma között eltérés. Viszont mind a négy elsődleges jellemzőt figyelembe kell venni, ha a politikai spektrum másik végén el akarjuk határolni az autokráciát és a diktatúrát. Itt kerül előtérbe a 3. jellemző: az autokráciában van legális ellenzék, még ha gyenge is; az autokráciában többpártrendszer működik, míg a diktatúra egypártrendszerre épül.²² És itt válik perdöntővé a 4. jellemző: a diktatúrában terror uralkodik, a politikai hatalom úszik a vérben, milliók esnek áldozatul. Ehhez képest autokráciában, annak rendezett állapotában szinte teljesen vértelen eszközökkel gyakorolják a hatalmat.²³

Az elsődleges jellemzők között *nem* szerepel az, hogy valamely forma mennyire fejezi ki a nép akaratát. Kétféle megfontolás miatt zárjuk ki ezt a kérdést a kritériumok közül. Az egyik megfontolás a *pozitív* és a *normatív* megközelítés közötti éles megkülönböztetés. Nem tesszük fel ezen a helyen azt a kérdést: melyek lennének a demokrácia kívánatos tulajdonságai? És ehhez nem fűzzük hozzá, hogy azok a rezsimek, amelyek ezekkel a tulajdonságokkal nem rendelkeznek, nem érdemlik meg a demokrácia nevet. Kizárólag arra a kérdésre szorítkozunk: mely jellemzők különböztetik meg egymástól a valóban létező alternatív politikai-kormányzati formákat? Ha pedig benne maradunk a pozitív elemzés világában: vajon a demokráciák fejezik-e mindenütt a nép akaratát? Sajnos, nem is ritkán úgy alakulnak a körülmények, hogy az autokrata zsarnok vagy a diktátor maga mögött tudhatja a nagy többség őszinte támogatását. Gondoljunk a Hitlerért őszintén lelkesedő és a weimari demokráciából valóban kiábrándult német tömegekre.

Nemcsak a négy elsődleges, hanem a hat másodlagos jellemzőből álló lista összeállításakor is (akárcsak az 1. táblázat megszerkesztésekor) két szempont érvényesül. Egy-egy jellemző valóban jelenjen meg a típusba tartozó valamennyi egyednél, tehát az egyik vagy a másik politikai-kormányzati forma mindegyik konkrét történelmi megvalósításának közös tulajdonsága legyen. A másik szempont:

²² Figyelmen kívül hagyom, hogy a szocialista Lengyelországban, az egykori NDK-ban és Kínában fennmaradt az egykori többpártrendszer néhány pártja; ám ezek csak formálisan őrizték meg pártjellegüket; valójában az uralmon lévő kommunista párt csatlósai voltak és annak irányításával működtek.

²³ Igaz, Putyin börtönbe záratta nem is egy politikai ellenfelét, de nem kínzással kicsikart hamis vallomások alapján, hanem „legálisan”, a rezsimek által létrehozott törvények alapján, jogi formalitások betartásával. Elborzasztó az a sejtés, hogy ellenzéki politikusok és újságírók meggyilkolását a hatalom urai rendelhették meg. Ám az összehasonlításakor – bármilyen érzéketlennek hangzik is – figyelembe kell venni a számokat. Az orosz autokrácia titokban elkövetett gyilkosságainak száma talán a tízes vagy a százas nagyságrendben lehet, miközben a sztálini terror halálos áldozatainak számát milliók, kegyetlen kényszermunkára ítélt áldozatainak számát pedig tízmilliók nagyságrendben kell mérni.

olyan tulajdonság legyen, amelyik legalább az egyik alternatív típust határozottan megkülönbözteti legalább egy másiktól. Lehet, hogy a felsorolt jellemzők mellett található még egy-kettő, amely mindkét szempontnak megfelel. Lehet, hogy valamelyik jellemzőt másképpen kellene leírni. Nyitva állok minden, ebbe az irányba mutató javaslat előtt. Amit azonban nem adhatok fel, az az elsődleges–másodlagos fogalom párral jól kifejezhető összefüggés: az interakción belül az elsődleges jellemzők hatása erősebb, mint a visszahatás; az elsődleges jellemzők azok, amelyek egy-egy ország történelmét sorsfordító módon meghatározzák.

Az autokrácia a jelen tanulmányban kifejtett paradigmában nem egy elmosódott „középsáv” a két véglet, a demokrácia és a diktatúra között, hanem markánsan megrajzolható *típus*, abban az értelemben, amit Max Weber „ideáltípusnak” nevezett. Elméleti konstrukció, amelyet saját megközelítésem élesen megkülönböztet két másik típustól, a demokráciától és a diktatúrától.

Amikor korábbi írásaimból elkezdtem alkalmazni a fenti tipológiát, többen felvetették: miért pont három típust különböztetek meg? Kijelenthetem, hogy nincs bennem semmiféle különleges vonzódás a hármas számhoz; más tipológiákban könnyen elfogadom két vagy négy típus megkülönböztetését. Kizárólag azt érzem fontosnak, hogy egymástól markánsan különböző képződményeket határoljak el egymástól.

Megértem, hogy sok társadalomtudós könnyebben tud dolgozni olyan fogalmi rendszerrel, amely a jelenkor politikai-kormányzat formáit „keverékként” fogja fel, mindegyik rezsimben eltérő arányokban vegyülnek a demokrácia és a diktatúra elemei. Nem akarom lebeszélni őket erről; tudomásul veszem: az ő gondolkodásuk számára az a kényelmesebb, számomra pedig az éles kontúrokkal megrajzolt ideáltípusok használata.

Tanulmányom csak a posztoszocialista régióban uralkodó politikai-kormányzati formákkal foglalkozik. De ha a vizsgálat átfogná az egész világot, kiderülne: az autokrácia típusa jól használható más régiók elemzésében is.

Léteznek igen fontos, a nemzetek és az egyének sorsára igen erős hatást gyakorló jelenségek, amelyeket nem soroltam a hármas tipológiában megrajzolt politikai-kormányzati formák jellemzői közé. Egyetlen példát hozok fel: a nacionalizmus eszméjét és a nacionalizmustól vezérelt politikát. Ettől nem véd meg a demokrácia sem. Gondoljunk csak az iszonyatos első világháborúra, amelynek kitörése előtt a háborús feszültségek létrejöttében részt vett mindkét oldal politikusaiknak nagy része, közöttük a francia és az angol demokrácia vezető államférfiai is, a háború kitörésekor ebben a két demokráciában is nacionalista hullám öntötte el a lakosság nagy részét. De nem teszi a szocialista országokat immunissá a nacionalista politikával szemben a „világ proletárjai egyesüljenek” internacionalista eszméje sem, amint azt például a szocialista Kína és a szocialista Vietnam közötti 1979-es háború tanúsítja. A demokrácia híve vagyok, de nem tartom ideálisnak; ahogy azt Churchill klasszikusan megfogalmazta: rossz politikai-kormányzati forma, de nincs nála jobb. Azt tekintem különlegesen fontos erényének, hogy – amíg működik – a kormányt civilizált módon le lehet váltani.

Az autokrácia és a diktatúra puhasága-keményisége

Az autokrácia és a diktatúra közös vonása, hogy felülről vezérlik. Piramis alakú hierarchia alakul ki, amelynek csúcsán többnyire egyetlen személy áll: a vezér, az autokrata, illetve a diktátor. Neki senki sem parancsol. A csúcstól lefelé haladva minden szinten az egyén kétféleképpen viselkedik: felfelé engedelmes végrehajtó, lefelé viszont ő osztogatja a parancsokat. Csak a legalsó szinten más a helyzet; ott már minden egyén csak utasítást kap, ő viszont senkinek sem parancsolhat.

Mind az autokráciában, mind a diktatúrában erős *centralizációs tendencia* érvényesül. Mindkét rendszer hajlamos arra, hogy a társadalom minél több tevékenységét, az élet minél több szféráját vesse alá a központi akaratnak.

Sokféle eszköz áll a központi akarat érvényesítésének rendelkezésére: a jutalom és a büntetés, elsősorban a kedvezmények tényleges megadása és a megtorlások tényleges végrehajtása. De az eszköztár része a jutalom ígérete és a büntetéssel való fenyegetőzés is. Az egyén cselekményeit messzemenően befolyásolja az a remény, hogy feltétlen lojalitásával elnyerheti a felette álló személy rokonszenvét és a félelem az illojális cselekmény megtorlásától.

Amikor a politikai hatalom *puhaságáról* vagy *keményiségéről* van szó, akkor ezekkel a kifejezésekkel összefoglalóan jellemezzük a felülről jövő parancsok teljesítését kikényszerítő eszközök természetét. Tekintsünk a 2. táblázatban a 4. jellemzőre! Többek között az különbözteti meg az autokráciát és a diktatúrát, hogy az előbbiben nem használják, az utóbbiban viszont tömegesen alkalmazzák a véres terror, a brutális elnyomás eszközeit. Az én nemzedékem átélte a sztálinista korszakot, amikor az állampolgár minden éjszaka rettegve figyelte a zajokat: nem jön-e érte a fekete autó, amely elviszi a kínzókamrába, a kegyetlen munkatáborba vagy a vesztőhelyre. Szimpla lakmuszteszt: ha ez a rettegés tölti el az emberek nagy részének lelkét, akkor diktatúrában élünk. Ha viszont – noha önkényuralomban élünk – legalább ettől nem kell félnünk, akkor a politikai-kormányzati forma „csak” autokrácia.

Indokolt a *puhaság–keménység fokáról* beszélni egy-egy politikai-kormányzati típuson belül is. A történelmi folyamat sorrendje sokféle lehet. A kommunista diktatúra Sztálin uralma alatt különlegesen kemény volt, míg Brezsnyev és Andropov korszakát már inkább puha diktatúráként írhatjuk le. Még érvényesült ugyan a diktatúra minden jellemzője, de kevesebb vérrel, kevésbé brutálisan alkalmazták a represszió eszközeit.

Magyarországon sokan úgy érzik: könnyebb volt az élet a Kádár-rezsim utolsó szakaszában, mint most, a Fidesz harmadik kormányzásának közepén. Igen, a bomlása felé tartó puha diktatúra kellemesebb, könnyebben elviselhető életfeltételeket biztosíthat a nem politizáló emberek számára, mint a kemény autokrácia. Annál fontosabb, hogy az összehasonlító rendszerelmélet felhívja a figyelmet az autokrácia és a diktatúra közötti határvonalra.

Az autokráciákban él a hajlam arra, hogy diktatúrává alakuljanak. Ha tanulmányom nem korlátozódná pillanatfelvételekre, hanem filmszerűen ábrázolná a történelem dinamikáját, érzékelhetnénk, ahogy egyes autokráciák lassan vagy gyorsan átalakulnak diktatúrává. Tanulmányom azonban nem történelemírásra, hanem a weberi megközelítés szellemében típusalkotásra vállalkozott. Ebben a keretben célszerű világosan megkülönböztetni az autokráciát és a diktatúrát.

A két tipológia viszonya

A tanulmány kétféle tipológiát alkalmazott. A 3. táblázat bemutatja e tipológiák közötti viszonyt.²⁴

3. táblázat

A két tipológia viszonya

Kormányzati forma	Nagy rendszer	
	kapitalista	szocialista
Demokrácia	működhet	nem működhet
Autokrácia	működhet	működhet
Diktatúra	működhet	működhet

A 3. táblázat több alapvetően fontos megállapítást szemléltet. A demokrácia nem teszi immunissá a társadalmat az autokráciával és a diktatúrával szemben. Szerencsétlen történelmi körülmények együttese lehetővé teszi, hogy a demokrácia helyébe autokrácia, sőt diktatúra lépjen. Számos történelmi példa tanúsítja ezt. Csak a legtragikusabb példát említem, a weimari demokráciát. Frissebb példa is adódik. A kérészéletű orosz demokrácia csak néhány éven át működött, majd helyébe lépett a Putyin által uralt autokrácia.

Amint azt a fenti megállapítás kimondja: a kapitalizmus működhet demokrácia nélkül, az állítás azonban nem fordítható meg. A demokrácia nem működhet kapitalizmus nélkül. „Demokratikus szocializmus” lehetetlen.²⁵ Persze ez a kijelentés függ a szavak értelmezésétől: ez a „lehetetlenségi tétel” akkor áll fent, ha a tanulmány 1. táblázatában leírt értelmezés szerint használjuk a kapitalizmus és a szocializmus kifejezéseket, és a tanulmány 2. táblázatában leírt értelmezés szerint a demokrácia kifejezést.

Nem állja meg a helyét az a kijelentés, hogy elég létrehozni a kapitalista rendszert, és az előbb-utóbb magától megteremti a demokráciát. A kapitalizmus *szükséges, de nem elégséges* feltétele a demokráciának. Természetesen a tagadó kijelentés tartalma függ attól, hogy mit értünk „előbb-utóbb” alatt. Éveket? Évtizedeket? Évszázadokat? Kína nézetem szerint már most is kapitalista rendszernek tekinthető, miközben politikai-kormányzati formája diktatúra. Nincs legális ellenzék, egypártrendszer működik. A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött, de semmi jele annak, hogy közelebb jutottak volna a demokráciához.

Hannah Arendt könyvéhez és nevéhez kapcsolódik a *totalitárius rendszer* elmélete (Arendt [1951/1992]). Alapgondolata csak félig illeszthető bele tanulmányom fogalmi

²⁴ A piac és a demokrácia kapcsolatát elemzi Gedeon [2015] tanulmánya. Mivel fogalmi apparátusa több ponton eltér az enyémtől, nincs helyünk a kétféle gondolatmenet összehasonlítására. Gedeon Péter és a jelen tanulmány következtetései sok tekintetben összecsengenek.

²⁵ Ez a gondolat már évtizedek előtt megjelent a szocializmussal foglalkozó irodalomban. Rám különösen erős hatással volt Lindblom [1977]. Fogalomhasználata eltér a jelen tanulmányétól, de a végkövetkeztetés azonos: a szocialista rendszerben nem működhet a demokratikus politikai-hatalmi forma.

rendszerébe. A 3. táblázat utolsó sora összeegyeztethető Arendt szóhasználatával. Hitler Németországa és Sztálin Oroszország diktatúra volt, mégpedig mindkettő annak legkegyetlenebb, legkeményebb megtestesülésének tekinthető. Ennyiben jogosult a közös elnevezés. Mindkettő totalitárius volt abban az értelemben, hogy semmilyen eszköztől nem riadtak vissza a hatalom urai. Mindkettő totalitárius volt abban a tekintetben is, hogy az élet minden dimenziójára rá akart telepedni, beleértve a magánszférát is, az emberek legszemélyesebb ügyeit, a gyerekek születését, a családi életet, az egyén szexuális preferenciáit, az emberek hitét. És mégis, lényegbevágó eltérések vannak közöttük. Nem azt tartom a jelen elemzési keretben a legfontosabb különbségnek, hogy a két rendszer ideológiája közül melyik volt etikailag inkább elfogadható, vagy eleve becstelenebb. Nem is az áldozatok megrendítő milliós számában mérem a különbséget. A lényeges különbség az, hogy az egyik a kapitalista rendszer, a másik pedig a szocialista rendszer keretében működött. Ez nemcsak az összehasonlító rendszerelmélet számára fontos, hanem messzemenő hatást gyakorolt az állampolgárok életére is.

A posztszocialista országok besorolása a politikai-kormányzati formák tipológiája szerint

Alkalmazzuk az előbbieken bevezetett fogalmi apparátust azokra az országokra, amelyek 1987-ben szocialista országnak minősültek, azaz a posztszocialista régióra. A 3. ábra ismét világtérképet mutat be.

Négy színben jelennek meg az országok. Világosszürke színnel fedtük le a demokráciákat, sötétszürke színnel az autokráciákat, fekete színnel a diktatúrákat és átlós csíkozással azokat az országokat, amelyek besorolásában bizonytalanok vagyunk.²⁶

Mielőtt tartalmi megjegyzéseket fűznék a térképhez, néhány szót kell szólni arról, milyen források alapján végeztük a besorolásokat mind a 2., mind 3. ábra, a két világtérkép megszerkesztésekor.

Felhasználtuk több közismert nemzetközi jelentés (Bertelsmann [2016a], [2016b], [2016c], EBRD [2015a], [2015b], [2015c], Freedom House [2016a], [2016b] és WEF [2016a], [2016b], [2016c] minősítéseit.²⁷ Messzemenően támaszkodtunk ezekre a minősítésekre, de nem kritikátlanul; saját minősítéseink néhány helyen eltérnek egyik vagy másik nemzetközi jelentésétől.

A másik forrás a hatalmas irodalom, amely egy-egy országot vagy országcsoportot elemez. A könyvtárnyi irodalomnak csak egy töredékét tudtuk áttekinteni.²⁸

²⁶ A honlapomon (www.kornai-janos.hu) található 2. háttéranyag táblázatos formában közli a két világtérképen megjelenített besorolásokat. Azt is mondhatnánk: a két világtérkép fekete és fehér eltérő mintázataival szemlélteti azt, amit a táblázat szavakkal fejez ki.

²⁷ Az említett jelentéseknek a posztszocialista országokra vonatkozó minősítéseit közli a honlapomon (www.kornai-janos.hu) található 4. háttéranyag. Hálás vagyok Kerényi Ádámnak a nagy és körültekintő munkáért, amelyet ezeknek az átfogó anyagoknak a feldolgozásáért végzett, valamint e gazdag adattárakban felhalmozódott információk a tanulmányom gondolatmenetébe való beillesztésére vonatkozó hasznos javaslataiért.

²⁸ Az egyes országokkal vagy országcsoportokkal foglalkozó, általunk felhasznált irodalom jegyzéke a szerző archívumában található.

Ez a világtérkép, akárcsak a 2. ábra, *statikus* pillanatfelvétel a jelenről; nem ad filmszerű dinamikus leírást, vagyis annak áttekintését, hogy mikor ment át valamely ország az egyik politikai-kormányzati formából a másikba. Az átmenet az egyik országban aránylag gyorsan, a másikban viszont lassan és fokozatosan ment végbe. A változás iránya sem mindenütt egyfolytában egyirányú; előfordulnak visszakanyarodások. A dinamika bemutatása nyilvánvalóan igen fontos és tanulságos lenne, de messze túlnőne a jelen tanulmány keretein; egy nagy összefoglaló könyv, vagy ami még teljesebb lenne, minden országról vagy kisebb-nagyobb országcsoportról egy vagy több hosszú könyv megírását igényelné. Kár, hogy erre nem telik az erőmből – remélem, hogy mások elvégzik majd ezeket a hatalmas feladatokat.

Néhány országról külön is szólnék. Már szóba került Oroszország, amely a Szovjetunió összeomlását követő néhány évben procedurális szempontból valódi többpártrendszerként, liberális parlamenti demokráciaként működött. Ám egy ponton visszafelé fordult, és autokráciává vált, amely nem riad vissza egyre keményebb repressziós eszközök használatától (Sz. Bíró [2012]). Az egykori Szovjetunió utódállamai közül a három baltikumi ország, továbbá Grúzia, Moldova és Ukrajna demokráciának minősíthető. A többi szovjet utódállamot autokráciának tekinthetjük, egy kivétellel: Türkmenisztán diktatúrának minősíthető.

Kína politikai-kormányzati formájáról és gazdaságáról széles körű és mélyreható vita folyik, amelyben részt vesznek mind nyugati, mind pedig Kínai Népköztársaságon (KNK „*mainland China*”) kívül élő, de kínai születésű szakértők, köztük olyanok, akik Tajvanban és a Kínai Népköztársaságba még nem teljesen betagozott Hongkongban élnek. Ha szórványosan is, a cenzúra-öncenzúra korlátai között hallatják a hangjukat a ma is a KNK területén kutatók. Néhány művet emelek ki a sokféle ágazó irodalomból: *Chen–Dickson* [2008], *Csanádi* [2016], *Huang* [2008], *King–Pan–Roberts* [2013], *Lardy* [2014], *McGregor* [2012], *Naughton–Tsai* [2015], *Pei* [2006], *Redding–Witt* [2014], *Schambaugh* [2008], *Schell* [2016], *Székely–Doby* [2014], *Tsai* [2007] és *Xu* [2011].

Az egyik álláspont szerint Kínában immár jó ideje érvényesülnek a kapitalista rendszer fő jellemzői, noha kétségkívül igen jelentős maradt az állami tulajdonban lévő szektor. A politikai-kormányzati forma tekintetében egyértelműen diktatúrának minősíthető, annak minden jellemzője érvényesül. Egy ideig némileg puhább lett a diktatúra, de az utóbbi években ismét keményebbé vált. A vezető politikai erő ugyan még mindig kommunista pártnak nevezi magát, de már rég feladta azt a leninista programot, amely erőszakkal rákényszerítene a társadalomra az állami tulajdon és a központi bürokratikus koordináció dominanciáját. Egy másik álláspont szerint Kínában hosszú idővel ezelőtt megkezdődött, de igen lassan és óvatosan halad az átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba, a diktatúrából a demokráciába. Sokáig tart majd, de végül átalakul kapitalista rendszerré. Nem tartják kizártnak a lassú átmenetet kevésbé represszív politikai-kormányzati formák felé, sőt a legoptimistábbak arra számítanak, hogy az átmenet végén demokráciává válik. Végül egy harmadik álláspont szerint Kína sajátos képződmény, félig szocializmus és félig kapitalizmus; mindezt egy újfajta politikai-kormányzati forma vezérli, amelynek jellemzői eltérnek mind az autokrácia, mind a diktatúra szabályos jellemzőitől; Kína a „harmadik út” legfontosabb megtestesülése.

A magam részéről az első álláspontot fogadom el, és ennek megfelelő besorolást kapott Kína a két világtérképen (Kornai [2014a], [2014b]).

Ugyanezt az álláspontot tükrözi a két térkép Vietnammal és Laosszal kapcsolatban is. Viszont a rendelkezésre álló szűkös információk szerint az egykor különösen kegyetlen diktatúrától meggyötört Kambodzsa átsorolható az autokráciák közé.²⁹

Kubát a „szocializmus versus kapitalizmus” tipológia szerinti besorolást szemléltető 2. ábrán a szocializmusból a kapitalizmus felé átmentő országnak minősítettük, bár az útnak csak az első lépésénél tart. Ám az egypártrendszer fennmaradt, legális ellenzék nem működhet és ezért a 3. ábrán a diktatúrák közé soroltuk. Igaz, a diktatúra valamelyest felpuhult, kevésbé represszív, de azért diktatúra maradt. Noha nem lehet kizárni azt lehetőséget, hogy a politikai-kormányzati forma az autokrácia, sőt még azon is túllépve a demokrácia felé halad majd, ám nagy az esélye annak is, hogy miközben erősödnek a magántulajdon és a piaci koordináció pozíciói, a politikai-kormányzati forma diktatúra marad.

Elég nagy a posztszocialista régiónak az a része, amelyet átlós csíkozással fedtünk le – jelezvén: nem vagyunk biztosak abban, hogy melyik leírt típusba soroljuk be. Ennek többféle oka lehet.

a) Az országban fegyveres konfliktusok dúltak vagy dúlnak még ma is. Váltakoztak olyan periódusok, amelyekben a politikai-kormányzati forma hasonlóságot mutatott hol a demokráciával, hol az autokráciával vagy a diktatúrával. Ezekről áttekintést ad a honlapomon közölt 5. háttéranyag.³⁰

b) Az országok számottevő részében az iszlám a legelterjedtebb vallás. Ezek egyik hányadában hatása nem nyomja rá a bélyegét sem a gazdaság működésére, sem a politikai-kormányzati formára. Másik hányadában azonban sajátos teokratikus politikai-kormányzati forma alakult ki. Tekinethetnénk ezt az autokráciatípus egyik altípusának. Ezekről is áttekintést ad a honlapomon közölt 5. háttéranyag. Nem érzem magam eléggé járatosnak az iszlám világban; óvatosságból inkább az átlósan csíkos zónába soroltam a számomra problematikus országokat.

c) Végül van néhány további posztszocialista ország, amely nem tartozik az a) és a b) csoportba (sem a fegyveres konfliktusok, sem az iszlám vallás politikai térhódítása nem jellemzi), de a kellő ismeretek hiánya visszatart attól, hogy rájuk is alkalmazzam a saját tipológiám kategorizálását, és ezért halványszürke csíkos jelöléssel fedtük le ezeket.

Az autokrácia elnevezés védelmében

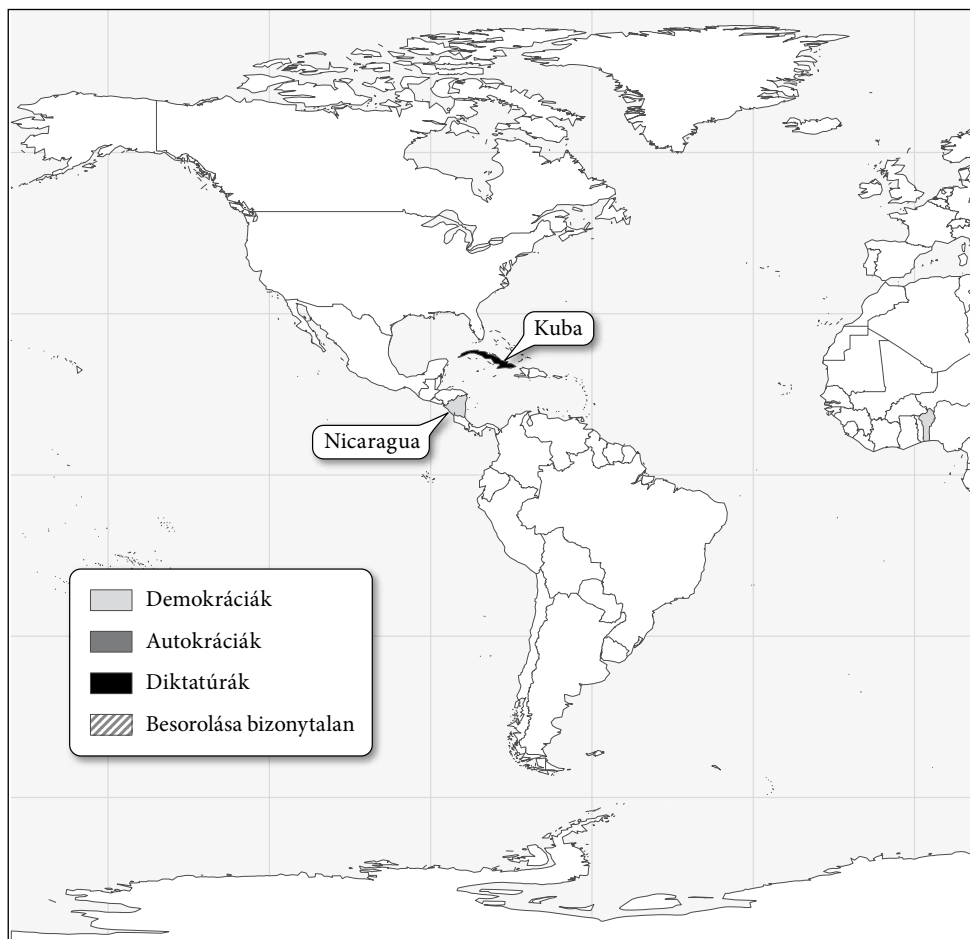
A demokrácia és a diktatúra két szélső típusa között van egy középső típus, amelyet nem lehet egyértelműen sem demokráciának, sem diktatúrának nevezni. Ilyesféle középső típus léteiben többé-kevésbé konszenzus alakult ki a politikatudomány és az összehasonlító rendszerelmélet művelőinek körében. Viszont egyáltalán nincsen egyetértés

²⁹ Akárcsak Kína esetében, vitatott a három indokínai ország rendszer minősítése. Lásd például London (szerk.) [2014] és Benedict–Kerkvliet [2015].

³⁰ Hálás vagyok Reményi Andreának az 5. háttéranyag alapjául szolgáló kutatásért és a táblázat összeállításáért.

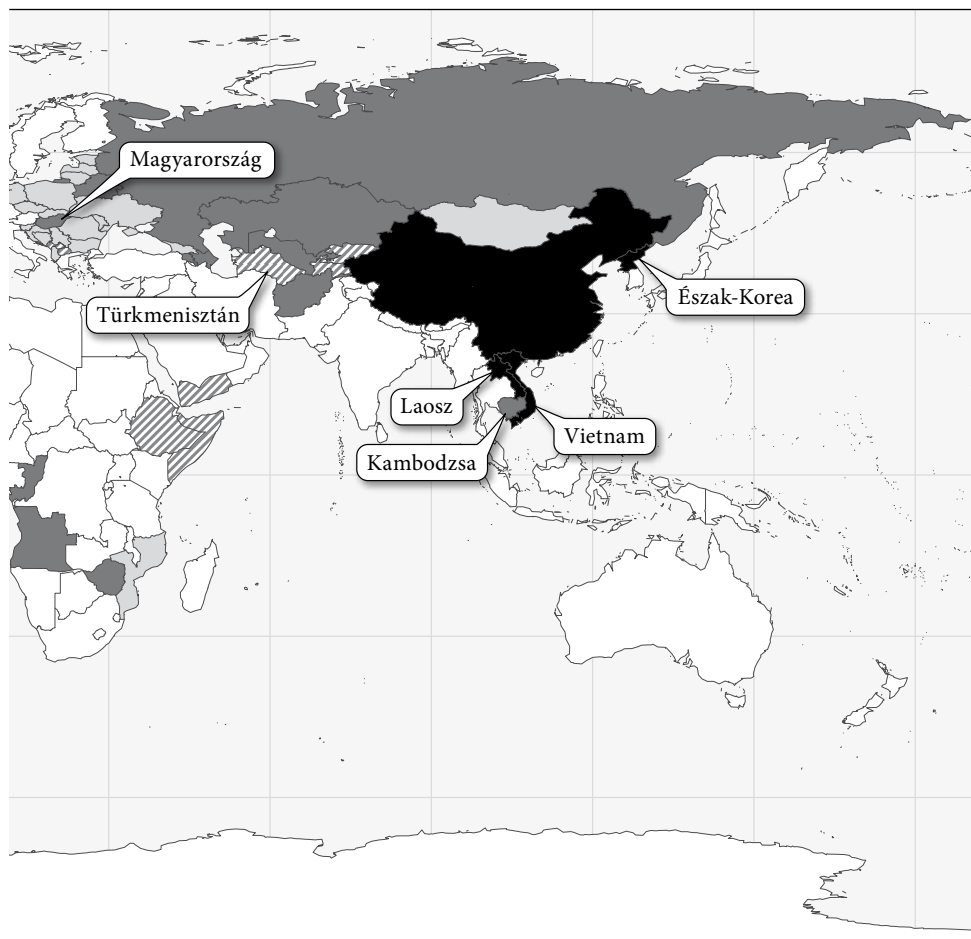
3. ábra

Világtérkép, 2013–2015. A posztoszocialista régió országainak besorolása a „demokrácia–autokrácia–diktatúra” tipológia szerint

arról, milyen kritériumok alapján döntjük el az egyik oldalon: demokráciáról vagy a közepső típusról van-e szó. Hasonlóképpen a másik oldalon miről ismerjük fel: a közepső típussal állunk-e szemben, vagy diktatúrával. Ebben a tanulmányban sem tehettem mást, mint amit korábbi munkáimban tettem: feltárom az olvasó előtt, hogy én milyen ismérvek alapján választom szét a három típust. Ezt foglalta össze a 2. táblázat. Akár egyetért a táblázattal az olvasó, akár nem, az legalább világos lesz előtte, hogy a cikk szerzője hol határolja el egymástól a háromféle formát.

A típusok elválasztása szorosan összefügg az elnevezésekkel. A politika szférájában használt elnevezések jelentős részének politikai kicsengése van, és ezzel máris átlépünk az értékmentes pozitív leírás világából az értékítéleteket alkotó normatív elemzés világába. Nem akarom behunyni a szememet ez előtt a jelenség előtt. Saját értékrendem és politikai meggyőződéselem is szerepet játszik abban, hogy a munkáimban

autokráciának nevezem a középső típust. Illúziók nélküli demokrata vagyok; hiányosságai és veszélyei ellenére ezt a politikai formát tartom a legjobbnak. Nagy hiba lenne – és a magam részéről erre nem is vagyok hajlandó –, ha a demokrácia hívei átengednék a szó használatát olyan kormányzati formák elnevezésére, amelyek alapvető ismérvek szerint nem demokráciák. Ez a probléma nem kerülhető meg azzal, hogy ehhez a szememben oly’ értékes elnevezéshez jelzőket biggyesztenek. Normatív megfontolások miatt vetem el az *illiberális demokrácia* vagy a *vezérdemokrácia* kifejezéseket; károsnak tartom a használatukat.³¹ Úgy különböztetem meg a demokrácia és az autokrácia

³¹ Az „illiberális demokrácia” kifejezést Zakaria [1997] vezette be, de amikor Orbán Viktor a jelenlegi magyar politikai-kormányzati forma jellemzésére használta, és azt széles körű tiltakozás követte, Zakaria maga is elhatárolódott a fogalom káros értelmezésétől (Zakaria [2014]) cikkében. A „vezérdemokrácia” kifejezés Körösi András tanulmányának címében is megjelenik (Körösi [2003]). El-

típus jellemzőit a 2. táblázatban, hogy a demokrácia kategóriába ne férjen bele semmiféle „illiberális demokrácia” vagy „vezérdemokrácia”.

Ma már sokan nem is emlékeznek a hivatalos kommunista ideológia elnevezéseire. Az is jelzős szerkezetet használt. A szocialista rendszerben érvényesülő diktatúrát elnevezték *népi demokráciának*. Azt hirdették, hogy ez az igazi demokrácia, ellentétben a *polgári demokráciával*, amely csak szavakban, formálisan demokrácia, hivatása nem a nép, hanem a burzsoázia szolgálata. Saját fogalmi apparátusom úgy határozza meg a demokrácia jellemzőit, hogy ne legyen szükség jelzős szerkezetre az elnevezésben.

A „demokratizálás harmadik hullámának” elapadása

Huntington munkássága, különösen a Harmadik hullám (Huntington [1991]) erős hatást gyakorolt rám. Ha olvasná a jelen tanulmányt, valószínűleg ódzkodna attól, hogy statikus pillanatfelvételeket közlök a két világtérképen; szerinte a történelmet kizárólag dinamikusan lehet leírni. Bár csak lenne erőm olyan könyv megalkotásához, amelybe – más mondanivaló mellett – beleférne valamennyi posztoszocialista ország sajátos átalakulási folyamatainak dinamikus leírása. A jelen tanulmány nem vállalkozik erre. Amint arra már korábban is rámutattam: statikus pillanatfelvételeket közlök. Minden hiányossága mellett ezt fontosnak, hasznosnak és munkaképesnek tartom; kapaszkodókat ad az elemzéshez azzal, hogy *élesen* határol el egymástól típusokat: a kapitalista rendszert a szocialista rendszertől, a demokratikus politikai kormányzati formát az autokráciától és az autokráciát a diktatúrától. Éppen az éles elhatárolások hiánya vezet ahhoz, hogy a posztoszocialista régió országainak elhelyezése Huntington [1991] 1.1 ábráján (11. o.) – megítélésem szerint – erősen vitathatók, vagy éppenséggel tévesek.

A jelen tanulmányban alkalmazott tipológia szerint Kelet-Közép-Európában és a Baltikumban az 1989–1992-es fordulat előtt kommunista diktatúra volt, bár egyes országokban már némileg enyhült a represszió nyomása. A szelek a demokrácia irányába fújtak, de (saját szigorú kritériumaim szerint) nem teljesültek a demokrácia minimumfeltételei. Ezzel szemben Huntington azok közé az országok közé sorolja Magyarországot, Lengyelországot, Kelet-Németországot és a három balti országot, amelyekben már az első hullámban,³² Bulgáriát és Mongóliát pedig azok közé, amelyekben a harmadik hullámban demokratizálás folyt.

Sokszor idézik a „félíg tele, félíg üres pohár” metaforáját. Huntington örült annak (és az emberek milliói, köztük én is, vele örülünk), hogy hullámról

mélettörténeti előzményei Max Weberig és Karl Schmittig nyúlnak vissza (Weber [1922/1967], Schmitt [1927–1932/2002]). További figyelemre méltó hozzászólások a demokrácia határaitól és változatairól szóló vitához: Krastev–Holmes [2012], Körösi–Patkós [2015] és Szélényi–Csillag [2015]).

³² Sejtésem szerint Huntington ábráján rossz helyre került az említett hat ország. A kontextusból kiderül: Huntington *saját periodizálása* szerint ezekben az országokban nem az első, hanem az 1962-ben végződött második hullámban indultak meg a demokratizálás irányába mutató folyamatok.

hullámra nőtt azoknak az országoknak a száma, amelyekben demokrácia van. Továbbá örülünk annak, hogy évtizedek alatt kissé több a víz a pohárban. De a 3. ábrára, a politikai-kormányzati formák eloszlásának világtérképére nézve a félig vagy inkább háromnegyedig üres poharat látván előnt a keserűség. A Szovjetunió összeomlott, Mao Ce-tung rémuralma véget ért – ám a posztoszocialista régió népességének és területének mindössze egytizedét alkotják azok országok, amelyeket demokráciának minősítünk. Kissé részletesebben mutatja be az arányszámokat a 4. táblázat.

4. táblázat

Az alternatív politikai-kormányzati formák részaránya a posztoszocialista régióban

	A régió népességének	A régió területének
	százalékában	
Demokrácia	10,3	11,3
Autokrácia	14,8	56,7
Diktatúra	68,4	26,1

Megjegyzés: az adatokat, egy tizedesre kerekítve, a honlapomon található 3. háttéranyagból vettük át, amelynek adatait az ugyanott található 1. és 2. háttéranyag alapján számítottuk ki. Az adatok általában 2014-re vagy 2015-re vonatkoznak, attól függően, hogy milyen információ állt rendelkezésre a háttéranyagok készítéséhez. A két oszlopösszeg 6,5 százalékkal, illetve 5,9 százalékkal kisebb 100-nál. Ez a különbség azért keletkezett, mert a 2. háttéranyagban egyes országokat nem soroltuk be a három típus egyikébe sem; besorolásukat bizonytalannak minősítettük.

Nincsenek komoly jelei annak, hogy a demokratizálás folytatódna – Huntington harmadik hulláma elapadt. Sőt Magyarországon végbement az, amit Huntington visszacsapódó (*reverse*) hullámnak nevez: a húsz éven át jól-rosszul működő demokráciából átalakult autokráciává.³³ A 2016-os parlamenti választások óta sok jel arra mutat: Lengyelország is elindult a magyar úton, rombolja a fékek és egyensúlyok intézményeit, távolodik a demokráciától és a jogállamtól. És ki tudja, hány további országra terjed majd a visszacsapódó hullám.³⁴

³³ A „visszacsapódó (*reverse*) hullám” kép szemléletes, de nem eléggé pontos. Amikor a demokrácia és a kapitalista piacgazdaság irányába tartó hullám visszafordul, nem oda ér vissza, ahonnan elindult. Semmi jele a kommunista rendszer helyreállításának. Az 1990-es évek tranzitológusainak körében elterjedt a mondás: tojásból lehet rántottát készíteni, de a rántottát nem lehet visszaformálni tojássá.

³⁴ Elgondolkodtató a Magyarországon nevelkedett és most az Egyesült Államokban tanító filozófia-professzor, Balog Katalin cikke, amely hasonlóságokat lát a magyar változások és a „Trump-jelenség” között (Balog [2016]). Ami a leginkább közös, az a politikai diskurzus átalakulása: szalonképessé válik, szóban és írásban, társasági beszélgetésekben, politikai szónoklatokban és újságcikkekben a rasszizmus, az antiszemitizmus, az idegengyűlölet, a nemzeti szupremácia hirdetése. Ezek készítik elő a talajt a demokráciától való eltávolodásra. Balog hívja fel a figyelmet *Taub* [2016] tanulmányára, amely az amerikai autoritarizmus erősödését vizsgálja.

A térképek empirikus alátámasztásáról

Tanulmányom fő célja a saját fogalmi apparátusom összefoglaló áttekintése, valamint ehhez kapcsolódva két tipológia felvázolása, a típusok elhatárolására szolgáló kritériumok bemutatása. Fogalmakat és tipológiákat nem lehet „bizonyítani”, ezek *nem állítások*, amelyek igazságtartalma empirikusan alátámasztható vagy cáfolható. A fogalmi apparátus és a tipológia a kutató munkaeszközei; az elvárás velük szemben az, hogy *munkaképesek* legyenek, segítsenek a valóság megértésében. Meggyőződésem, hogy az itt összefoglalóan ismertetett apparátus megfelel ennek a követelménynek, és azt remélem, hogy erről sikerül meggyőzőnöm minél több olvasót. Ezzel szemben a saját fogalmi rendszerem és tipológiáim alapján készített besorolások (a térképek a tanulmány szövegében és a 2. háttéranyag a honlapomon) *állítások*; ezek cáfolhatók. Mindegyik ország térképbeli ábrázolásával kapcsolatban felvethető, hogy (adatván a besorolások kritériumai) helyesen vagy hibásan tükrözik-e a valóságot, a szürke-fekete tónussal jelképezett állítás igaz-e vagy hamis, megerősíthető-e vagy el kell-e vetni és más állítással pótolni.

Több nemzetközi szervezet foglalkozik összehasonlító jelentések összeállításával, amelyek bemutatják, hogyan állnak az országok a kapitalista piacgazdaság intézményeinek kiépítésében, az állampolgári jogok biztosításában, mennyiben minősül egy-egy ország kormányzati formája demokráciának, diktatúrának vagy más képződménynek. Mindegyik jelentés meghatározott metodikát alkalmaz, egymástól eltérő tipológiákat és osztályozásokat használ. Sajnos, nem ismerek olyan tanulmányt, amely a jelentéseket gondosan összehasonlította volna egymással, és kritikus szemmel elemezte volna metodikájukat. Munkatársaimmal együtt főképpen két szervezet anyagait használtuk fel: a Bertelsmann [2016a], [2016b], [2016c] és a Freedom House [2016a], [2016b] jelentéseit. Miközben sokra értékelem azt, hogy ezeket a jelentéseket óriási kutatómunkával, lelkiismeretesen összeállítják, és a politikusok, a sajtó munkatársai és az akadémiai kutatók szerte a világon ingyenesen felhasználhatják őket, több ponton nem értek egyet a metodikájukkal és kritériumrendszerükkel.³⁵ Ezek közül csak néhányat emelek ki.³⁶

Tanulmányom más kategorizálást alkalmaz a politikai-kormányzati formák tipologizálására. Mint már említettem, nálam *központi* szerepet játszik a

³⁵ Mind a Bertelsmann-, mind a Freedom House-jelentések párhuzamosan használnak kvantitatív indexeket és kvalitatív megjelöléseket a vizsgált ország állapotának jellemzésére. A Freedom House kvalitatív besorolásait teljes mértékben a kvantitatív indexhez köti: demokrácia-pontszáma (*democracy score*, DS) egy-egy meghatározott tartományához egy kvalitatív elnevezést rendel. (Ha például valamely ország DS indexe a 6,00 és 7,00 közötti tartományba esik, akkor minősítése: *consolidated authoritarian regime*.) Ily módon a Freedom House verbális kifejezéseinek együttese nem alkot tipológiát. A tipológia, amint azt korábban kifejtettem, markáns kvalitatív közös tulajdonságokat emel ki. Ehelyett a Freedom House-jelentés az országok teljes *osztályozását* hajtja végre, és egy-egy osztályt egy-egy névvel jelöl meg. Ez módszertanilag teljesen jogosult, bár eltér attól, amit a jelen tanulmány végez. Ezért is említem ezt a kérdést lábjegyzetben és nem a szöveg most következő soraiban, ahol fenntartásaimat és kritikai megjegyzéseimet közlöm.

³⁶ Messzemenően egyetértek a nemzetközi összehasonlító jelentéseknek azzal a törekvésével, hogy kvalitatív típusokba sorolások *mellett* kvantitatív indexeket is számítanak. Ebben az amúgy is hosszú-ra nyúlt tanulmányban nem térhettem ki az indexek alkalmazásának előnyeire és nehézségeire.

Schumpeter-féle procedurális megközelítés: annak átgondolása, hogy jól definiált, civilizált többpárti választás keretében leváltható-e a kormány. Ehhez tartozik a fékek és ellensúlyok rendszerének szilárdsága és a hatásos beavatkozás lehetősége, a civil társadalom, az alsó fokú szervezeteknek a központi kormánytól való függetlenségének foka, a centralizációs és decentralizációs tendenciák relatív ereje és így tovább.

Legfőképpen azt hiányolom a fentiekben említett jelentésekből, ami a jelen tanulmány egyik fő gondolata: nem eléggé érzékelik azt, hogy a piacellenes, illetve demokráciaellenes részjelenségek kölcsönhatása *összefüggő rendszerré* formálja-e őket. A divatjamúlt hegelianus kifejezéssel: több ország esetében nem tapintották ki azt a kritikus pontot, amikor a sok kis mennyiségi változás átcsap minőségi változásba. A magam részéről olyasféle helyzettel állok itt szemben, mint amikor ugyanazt a diákot, pontosabban a diák egy adott teljesítményét több tanár osztályozza. Én több esetben szigorúbb vagyok az osztályozásnál, mint a Bertelsmann- és a Freedom House-jelentés.³⁷

Emlékeztetek a 2. táblázatra, amely összehasonlította a három politikai-kormányzati forma jellemzőit; ezek közül is a 7. jellemzőre: milyen pozíciókat hódít meg az uralkodó politikai csoport a saját emberei számára, milyen mértékben szűnik meg a közigazgatás bizonyos fokú önállósága (*civil service*), mi a „politikai kinevezettek” aránya az összes funkcionáriusok között. Az intézmény látszólag, papírforma szerint független, valójában azonban teljes mértékben a központi akaratot végrehajtó engedelmes emberek kezében van. Ezt a jelenséget, amely kulcsfontosságú a demokráciából autokráciába vagy éppenséggel diktatúrába való átalakulásakor, kevésbé érzékelik, vagy alábecsülik a nemzetközi összehasonlításokat végző szervezetek. A formális, nyilvános, szavakkal megfogalmazott szabályok szemükbe ötlenek, és eközben észrevehetetlenek számukra a háttérben lezajló szelekciós folyamatok, amelyek sodrásában a legfőbb vezető és az őt körülvevő engedelmes parancsteljesítők a saját embereiket ültetik minden fontos állásba.

Csak az osztályzatok adásakor megnyilvánuló szigorúságot vagy engedékenységet hasonlítottam össze a fentiekben, és nem a tanár ítéletalkotásának tapasztalati megalapozottságát. Mind a Bertelsmann-, mind a Freedom House-jelentések mögött hadseregnyi szakember nagy és gondos felmérései húzódnak meg; óriási dokumentummennyiség, nagy adatbankok. Az én két világtérképem mögött nem hadseregnyi szakértő, hanem néhány asszisztens kutatótevékenysége és a magam elemzései rejlenek. Kellő szerénységgel és óvatosságra intve közlöm ezeket az összeállításokat, annak tudatában, hogy minden egyes ország besorolása vitatható. Az előbbi hasonlatot folytatva: nem érzem felhatalmazva magam arra, hogy megfellebbezhetetlen osztályzatokat adjak.

³⁷ A Bertelsmann-jelentés egyáltalán nem használja a diktatúra kifejezést a kvalitatív besorolásoknál, hanem helyette a *hard line autocracy* kifejezést alkalmazza. Természetesen joguk van tetszésük szerinti elnevezéseket használni. Mégis megjegyzem: kár, hogy kihagyták a szótárukból a szemléletes és szélesen elterjedt diktatúra megjelölést. Nyilván a szigorúbb értékítéleteim késztetnek arra, hogy a diktatúra szó mellőzését sajnálatosnak érezzem.

Harmadik rész. Magyarország helye a két tipológia szerint

Az általános gondolkodási keret szembeesítése a magyarországi tapasztalattal

A tanulmány most következő részének nem az a célja, hogy újabb adalékokkal egészítse ki azt a képet, amelyet a Magyarországon 2010 óta uralmon lévő politikai erő jellegzetes vonásairól, hatalmának szerkezetéről írott, immár sok könyvespolcot betöltő tanulmányok festettek.³⁸ Mindennap új fejleményeket hoz, amelyek kritikai ismertetése megtalálható a sajtóban; nem törekszem arra sem, hogy korábbi írásaim együttesét a jelen tanulmánnyal „naprakész” állapotba hozzam.

A posztoszocialista országok közül Magyarországot ismerem a legjobban. Szembe-
síteni szeretném a tanulmányban felkínált elemzési keretet – elsősorban a fogalom-
rendszert és a két tipológiát – a konkrét magyar tapasztalattal. Vajon Magyarország
besorolható a két tipológia típusainak valamelyikébe? Vagy egyedülálló, semmi más-
hoz nem hasonlító unikum? A szembeesítés teszteli az elemzés keretének, fogalom-
rendszerének és tipológiájának működőképességét. Egyúttal alkalmat ad arra, hogy
– a sajátos magyar eseten túlmenően – néhány további általánosabb érvényű gondo-
lattal egészítsem ki az eddig leírtakat.

A magyarországi kapitalizmus

Lapozzunk vissza az *1. táblázathoz!* Magyarországon érvényesül a kapitalizmusnak
mind a három elsődleges és mind a hat másodlagos jellemzője. Magyarország nem
jár „harmadik úton”, nem minősíthető olyan rendszernek, amely sem nem kapitaliz-
mus, sem nem szocializmus.

A kapitalizmus igen erős rendszer; még mostoha feltételek között is képes jelen-
tős teljesítményre. Ereje Magyarországon is megmutatkozik, mégpedig elsősorban
a technikai haladás felgyorsulásában. Rohamosan terjedtek el a csúcstechnológia
korszakának vívmányai. Nem is egy forradalmi innováció ebből az országból indult
el. A gazdaságpolitika számos hibája és mulasztása ellenére a gazdaság kikecmer-
gett a válság mélypontjáról. A GDP növekszik, bár a növekedési ütem szerény; elma-
rad attól a szokványos gyorsulástól, ami a válságot követő fellendüléskor rendsze-
rint végbemegy. Igazi kapitalizmus ez, de annak kedvező vonásai aránylag gyengé-
ben, visszataszító vonásai pedig erőteljesebben érvényesülnek, mint a kapitalizmus
sok más, kedvezőbb változatában.

³⁸ Debreczeni József a 2010-es győzelem előtt már lényeges pontokon előre jelezte a várható fejle-
ményeket (*Debreczeni* [2009]). A hatalom megszerzése után elsőként Halmai Gábor írása (*Halmai*
[2010]), majd Számvetés című tanulmányom (*Kornai* [2011a]) mutatott rá arra, hogy mélyreható
átalakulás megy végbe, a politikai kormányzat máris lebontotta a demokrácia néhány alapinté-
zményét, és kezdi kiépíteni az autokratikus uralmat. Igen nagyszámú elemző újságcikk mellett több
akadémiai jellegű tanulmány is vizsgálta a témát. Kiemelem ezek közül a következő műveket: *Ágh*
[2016]), *Bauer* [2016], *Bozóki* [2016], *Kornai* [2012], [2015], *Körösényi* (szerk.) [2015] és *Magyar-*
Vásárhelyi (szerk.) [2013], [2014], [2015].

Noha a magyar gazdaságra erős hatást gyakorol az uralkodó politikai-kormányzati hatalom, nem tartanám szerencsésnek, ha „államkapitalizmusnak” neveznénk.³⁹ E szóval kapcsolatban teljes a fogalomzavar. Sokan azt kívánják kifejezni a megjelöléssel, hogy az állam átvette a kapitalista magántulajdonosok funkcióit, maga az állam vált kapitalistává.

Erről szó sincs. Bármilyen erős is a hatalom birtokosainak vagyongyarapodási motivációja, tévedés lenne ezt az egyedüli mozgatórugónak tekinteni; az államgépezet nem a kapitalista piacgazdaság szabályai szerint működtetik.

Minden kapitalizmusban *összefonódás* tapasztalható a politikai szféra (az uralmon lévő pártok, a parlamenti képviselők és a kormány vezetése alatt álló államapparátus) és az üzleti szféra között. Magyarországon ez az összefonódás különösen erős. Sokféle szálon, sokféle eszköz igénybevételével valósul meg. Minden kapitalizmusban megjelenik a *korruptió*. Magyarországon a korruptió különösen gyakori és óriási pénzeket mozgat meg. Sokféle formában üti fel a fejét. Az összefonódás és korruptió első felületes pillantásra vadul burjánzó dzsungelnek tűnik. Alaposabb vizsgálat után azonban kirajzolódik néhány jellegzetes alakzat.

1. Ha aránylag szerény mértékben is, de újra szélesedik az állami szektor (*Mihályi* [2015]). Ezt rendszerint nem a magántulajdonban lévő vállalat, bank vagy más szervezet konfiskálásával hajtják végre, bár ez is megtörténik, hanem ennél finomabb eszközökkel. A korábban magántulajdonban lévő vállalatot, bankot vagy egyéb szervezetet az állam – miután már állami eszközökkel ellehetetlenítették a működését, veszteséggé tették – gyakran leszorított áron veszi meg. Az állami vállalat vagy állami tulajdonban lévő pénzügyi szervezet élére az uralkodó csoport a saját lojális embereit nevezi ki. Ezzel erős pozíciókat hódítanak meg az üzleti életben.

2. Ismételten előfordul, hogy a tönk szélén álló gazdasági egységet potom áron állami kézbe veszik, közpénzen feltőkésítik, működőképesé teszik, majd újra privatizálják. Aránylag nem túl magas áron adják el, és gondoskodnak arról, hogy Fidesz-közeli vevők élvezzék az adásvétel előnyeit.

3. Az állami kiadások igen nagy részét a kormányzati gépezet folyó működéséhez szükséges anyagi kiadásokra, valamint teljesen vagy részlegesen közpénzzel finanszírozott beruházásokra fordítják. Utóbbi kategóriához hozzáadódik finanszírozási forrásként az Európai Unió által az ország strukturális átalakításához nyújtott nagyszabású hozzájárulás, amelynek allokációja felett a magyar kormány rendelkezik. Mindezeket az állami kiadásokat részrehajlóan költik el. Ahol a joghézagok lehetővé teszik, ott mellőzik, kikerülnek a szabályszerű közbeszerzési eljárást. Ahol ez megkerülhetetlen, ott trükkösen előnyben részesítik azokat a pályázatokat, amelyeket „Fidesz-közeli” cégek nyújtottak be. Ez teszi lehetővé, hogy hihetetlen gyorsasággal

³⁹ Az „államkapitalizmus” elnevezést a legkülönbözőbb politikai irányzatok aktív politikusai és politikatudósai (a szocialista és kommunista mozgalmak különféle árnyalataitól kezdve a liberálisokon át a fasisztáig) használják. Van, aki így nevezi azt a formációt, amellyel rokonszenvezik, vagy ellenkezőleg, azt a képződményt, ami ellen küzd. Jó áttekintést ad a kifejezés eszmétörténetéről a Wikipédia *State Capitalism* cikke. A magyarországi diskurzus egyik érdekes elágazása: Kis János vitája Tamás Gáspár Miklóssal 2005-ben szocializmusról, kapitalizmusról és államkapitalizmusról (Lásd *Tamás* [2005] és Kis 2005-ös cikkének újraközlése a *Kis* [2014] kötet 429–439. oldalain.)

mamutméretű cégek vagy cégbirodalmak fejlődjenek ki. Lehet, hogy az óriás nyereségek egy része visszakérül azok zsebébe, akik a győzelem nehéz útját „levajzták” a nyertes pályázat számára. A rendőrség és az ügyészség pedig rendre elzárkózik a korrupcióra utaló gyanús jelek kivizsgálásától.⁴⁰ A közbeszerzésekről, az állami szolgálaton belüli karrierokról, a vezetők jövedelméről, a pénzügyi katasztrófa szélére jutott vállalatok vagy egyéb szervezetek állami kisegítéséről, a költségvetési korlát puhításáról igen gyakran politikai részrehajlás és személyes elfogultság vezérli a döntéshozókat. A haszonélvezők az uralkodó csoport lojális támogatóivá válnak; patrónus–kliens viszony alakul ki a politikai hatalom birtokosai és a kedvezményezett személyek között. Elharapódzik az a visszataszító jelenség, amelyet a szakirodalom *klientalizmusnak* és *haverkapitalizmusnak* (*crony-capitalism*) nevez.

4. Az imént leírt jelenségcsoporton belül is külön érdemes megemlíteni azokat a nem ritka eseteket, amelyekben a döntéshozókat családi, rokoni kötelékek fűzik a kedvezményezettekhez. Az irodalom régóta *nepotizmusnak* keresztelte el ezt az erkölcstelen jelenséget.

5. Nemcsak a csábító jutalom, hanem az elrettentő büntetés is megtalálható az esz-köztárban. Ha túl magasra tör a kapitalista cégbirodalom vezére, túl közelre merész-kedik a hatalmi piramis csúcsához, akkor pörölycsapások sújtanak rá: sorra alulma-rad a közbeszerzésekért folyó versenyben; adminisztratív büntetéseket rónak ki rá, jogszabályokkal korlátozzák a tevékenységeinek körét, új egység vásárlásakor eloroz-zák előle a zsákmányt.

6. A politikatudomány szótárában megjelent az *állam foglyul ejtése* (*state capture*) kifejezés. Magyarországon ez sem ismeretlen: egyes kapitalista csoportok igényei sze-rint formálják a törvényeket és más jogszabályokat. Ám legalább ennyire érvényesül a fordított hatás: az állam ejti foglyul az üzleti világot. Az állam vezetője nevezi ki és ő váltja le az oligarchákat. A hatalmi hierarchia legmagasabb szintjétől kezdve a közép-szintekig a politikus és a bürokrata dönti el: ki gazdagodjon gyorsan, egyes esetekben kirívóan szédületes sebességgel, és kinek csökkenjen a gazdagsága.

A politikai uralkodó csoport és az üzleti világ összefonódásának, az előbbi domi-náns szerepének és a korrupciónak ezt a sajátos magyar változatát jól ragadja meg a *maffiaállam* kifejezés, amit Magyar Bálint vezetett be (*Magyar-Vásárhelyi* (szerk.) [2013] 9–85. o.), és széles körben terjedt el a politikai köznyelvben.⁴¹ Valóban sok a hasonlóság a magyar jelenség és az Olaszországban, az Egyesült Államokban, Oroszországban és sok más helyen működő maffiák között. Szerencsénkre vannak lényeges különbségek. Csak egy különbséget említek, mert talán az a legfontosabb. A keresztapa vagy a maffiát uraló maroknyi csoport nem azzal bünteti a bűnszervezet

⁴⁰ Bizonyos mértékig pótolják a korrupció állami felderítését egyes nem kormányzati sajtóorgánumok, tudományos intézetek és ellenzéki politikusok leleplezései. (Csak egyetlen példát emelek ki: a *Korrupció-kutató Központ Budapest* [2016] jelentését, amely igen nagy minta alapján számított ki átfogó adatokat.) Ám a korrupció feltárása csak az első lépés, hatása korlátozott marad, ha nem követi a megalapozott gyanú publikálását a kizárólag rendőri eszközökkel elvégezhető alapos vizsgálat, a vádemelés, a bírósági tárgyalás és végül a bűnösök megbüntetése. Ez állami monopólium. A még oly pártatlan bíró sem büntethet, ha a rendőrség és az ügyészség nem végzett elfogulatlan vizsgálatot, és nem emel vádat.

⁴¹ Magyar Bálint már a 2000-s évek elejétől kezdte használni ezt a kifejezést. A fogalmat részleteseb-ben világítja a *Magyar-Vásárhelyi* (szerk.) [2013] 9–85. oldalain közölt tanulmány.

engedetlen tagját, hogy leváltja, esetleg kisebb hatalommal járó, de kényelmes pozícióba nevezi ki, hanem kivégzi. A halálos fenyegetettség feltétlen engedelmisséget kényszerít ki – ez erősebb fegyelmező eszköz, mint a magas állástól és/vagy a zsíros pénzkereseti lehetőségekről való megfosztás veszélye.⁴²

Az 1–6. jelenségek jelentős hányadát nem csupán a hatalom és a pénz motívumai vezérlik. Megfigyelhető bennük a gazdaságtörténetből jól ismert *nacionalista tendencia*. Ahol lehet, ott magyar tulajdonban lévő cég kerüljön előnybe, a külföldi tulajdonban lévő és különösen a multinacionális cég pedig hátrányba.⁴³ A közbeszerzési pályázatok nyerteseinek kijelölésekor ez az egyik irányadó szempont. Emellett más eszközöket is igénybe vehet a nacionalista kormányzat, például a devizaárfolyam manipulálását. A magyar forint gyengítése ugyanis drágábbá teszi az importot, és ezzel – a fogyasztó kárára – javítja a nagyobb költséggel működő magyarországi termelő értékesítési esélyeit.

A vezető kormányzati politikusok szájából sokszor hangzanak el antikapitalista szölamok. Ez azonban ne tévesszen meg bennünket! A rendszer, amelyben élünk, kapitalista rendszer.

A magyarországi autokrácia

Lapozzunk vissza a 2. táblázathoz! Magyarországon érvényesül az autokráciának mind a négy elsődleges és mind a hat másodlagos jellemzője. Tisztában vagyok azzal, hogy a magyar állapotok kritikus hazai és külföldi elemzőinek körében ma is még vita tárgya, vajon Magyarország demokráciának minősíthető-e, annak ellenére, hogy tagadhatatlanul sok olyan változás következett be, amely idegen a demokráciától. Amint azt korábban kifejtettem: mivel nincs konszenzus sem a szakértők, sem a politikusok, sem a politika iránt érdeklődő állampolgárok között a demokrácia fogalmának értelmezésében, nem számítok arra, hogy a jelen tanulmány bárkit is meggyőzzön arról, hogy Magyarországot helytelen demokráciának minősíteni. Abban bízom csak, hogy aki idáig eljutott a tanulmányom feldolgozásában, annak világos és egyértelmű lesz, hogy az itt bemutatott tipológia szerint Magyarország autokrácia.

Külön is kiemelem az autokráciára jellemző minimumfeltételt: olyan kormányzat jött létre, amely a szokványos demokratikus processzus keretében *nem váltható le*. Kiépült az intézményrendszer (az uralmon lévő politikai erő számára előnyös választási szabályok bevezetése, az ellenzék eredményes működéséhez szükséges anyagi erőforrások elapasztása, az ellenzéki sajtó és egyéb médiumok hatókörének

⁴² Albert Hirschman zseniális esszéje kiemelte, hogy két olyan szervezet van, amelyben nincsen és nem is lehetséges az ellenállás, sem a „hang”, sem a „kivonulás” eszközzel – és ez a sztálinista uralom és a maffia (Hirschman [1970/1995]). A mai magyar rendszerben lehetséges mind a szavakban való tiltakozás, és lehetséges az exit is sokféle formában – ha másképp nem megy, hát az ország elhagyása révén.

⁴³ Bár ez alól is van kivétel. Ha az erős és tekintélyes multinacionális vállalat „stratégiai megállapodást” köt a kormánnyal, akkor esetleg kivételes bánásmódban részesülhet. Ha két törekvés – a központi hatalom befolyásának erősödése és a magyar tőke javára megnyilvánuló nacionalista részrehajlás – ütközik, rendszerint az előbbi törekvés bizonyul erősebbnek.

drasztikus szűkítése stb.), ami szinte garantálja a Fidesz választási győzelmét.⁴⁴ Minden szinten az uralkodó párt megbízható emberei töltik be a magas pozíciókat. Még arra a valószínűtlen esetre, amikor az ellenzék kerekedne felül a választásokon, előre beépítették a maguk „fékjeit és ellensúlyait”, hogy a mostani uralkodó csoport emberei továbbra is kulcspozícióban maradjanak, és megakadályozzák az új kormány normális működését.

Aki önáltatás, „*wishful thinking*” nélkül nézett a várható események elé, azt nem érte meglepetés.⁴⁵ Az igazi demokrata képes tudomásul venni, ha a választáson alul maradt. Orbán Viktor nem tudta elviselni a 2002-es és a 2006-os vereséget, és bizonyára megfogadta: ez soha többé nem fordulhat elő vele. Híres kötcsei beszédében már 2009-ben előre bejelentette: olyan jobboldali kormányzatra van szüksége Magyarországnak, amely legalább 15-20 évig a helyén marad.⁴⁶ Magamat azok közé sorolom, akik komolyan vették Orbán elszántságát és már uralomra kerülésének néhány hónapja után észlelték azokat az első jeleket, amelyek az autokrácia kiépítését biztosítják.

Kár, hogy az első vészjelzéseknek csekély hatásuk volt. Évek teltek el, amíg a magyar és a külföldi megfigyelők ráébredtek arra: bajban van a demokrácia Magyarországon. Lassúak és erőtlének voltak az Európai Unió és más nemzetközi szervezetek reakciói. A demokrácia törékeny és sebezhető politikai-kormányzati forma; éppen liberális volta teszi azzá, mert megadja a szólás és a gyülekezés szabadságjogait a demokrácia ellenségeinek is. A demokratikus elvekre épülő Európai Uniónak nem voltak és – úgy látszik – ma sincsenek kellő eszközei az antidemokratikus akciók megfékezésére.

Az autokrácia, amint azt már korábban kifejtettem, lehet puhább vagy keményebb. Magyarországon a keményedés jelei mutatkoznak. Mindazonáltal nem nevezném a mai állapotot diktatúrának. Ehhez ismét elegendő ránézni a 2. táblázatra. A diktatúra elődleges jellemzői közé tartozik az egypártrendszer, a legális ellenzék teljes hiánya. Ugyancsak elődleges jellemző a terror: tömeges letartóztatások, kegyetlen kényszermunkatáborok, tömeges politikai gyilkosságok. A halálbüntetést végrehajtják a diktatúra által kialakított jogszabályok szerint folytatott bírósági tárgyalások halálos ítéletei alapján, vagy még saját törvényein is túllépve, a nyomozó hatóságok emberei agyonkínózzák vagy tarkón lövik az áldozataikat.

Az idősebb nemzedékek emlékezetében még elég erősek a diktatúra emlékei ahhoz, hogy szimpla ránézéssel meg tudják különböztetni az autokráciát a diktatúrától. Nem csak a jó remények táplálta „*wishful thinking*” vezethet hibás besoroláshoz, hanem a rossz jövődőtől való (talán nem alaptalan) rettegésnek a gondolkodásunkba való beszivárgása is. Tárgyilagosan kell elválasztani a politikai-kormányzati formákra

⁴⁴ Szükség esetén a Fidesz nyílt vagy rejtett koalícióra lép a Jobbikkal. Felrémlik a weimari demokrácia bukásának emlékképe: Franz von Papen korábbi miniszterelnök és más konzervatív politikusok koalíciója a náci párttal.

⁴⁵ Nem tudom a remek „*wishful thinking*” angol kifejezést tömören magyarra fordítani. Sajátosan torzult, elfogult gondolkodásmód: a racionális, tárgyilagos gondolkodásba eleve beépültek az egyén vágyai és reményei; menthetetlenül összekeveredett a pozitív szemlélet (mi van?) és a normatív szemlélet (mi legyen?).

⁴⁶ Orbán Viktor beszéde 2009-ben, néhány hónappal a hatalom átvétel előtt hangzott el. Megszerkesztett változata a Nagyítás című hetilapban jelent meg 2010 elején. A jelen tanulmány hivatkozási jegyzékében a Fidesz honlapján megjelent szöveg (Orbán [2009/2010]) internetadatai szerepelnek.

vonatkozó tipológia középső típusát, az autokráciát az egyik oldalon a demokráciától, a másik oldalon a diktatúrától.⁴⁷

A *vezérkultusz* nem specifikus jellemzője a tipológiámban szereplő három típus egyikének sem. Az Orbán Viktor körül kialakult – részben spontán, részben mestersegesen fűtött – rajongás nem kivételes, csak Magyarországon mutatózó jelenség. Jóformán valamennyi autokráciában és diktatúrában jelen van, hol végletes formában, amelyben szinte istenként tisztelik a vezért, vagy visszafogottabban. A karizmatikus vezér alakja, ha ritkábban is, de feltűnik demokráciákban is. Gondoljunk csak arra az aurára, amely elsősorban Churchillből, később pedig De Gaulle-ből és Rooseveltből sugárzott a második világháború kritikus napjaiban. Kerülöm az elterjedt „autoriter” rezsim vagy „tekintélyuralom” kifejezéseket, mert összemossa az egymástól elhatárolandó kifejezéseket, hiszen mind a demokráciában, mind az autokráciában, mind a diktatúrában lehet olyan egyén a hatalom csúcán, akinek tekintélye van – épüljön ez a tekintély jó célok eredményes szolgálatára vagy rossz célok kíméletlen megvalósítására; legyen önkéntes vagy az emberekre ráerőltetett; megérdemelt vagy érdemtelen tekintély.

A magyar kormány külpolitikája

Korábban már szó volt arról, hogy a magyarországi autokráciában *erős nacionalista tendenciák* mutatkoznak, de ott annak csak az országon belüli megnyilvánulásait tárgyaltuk: a részrehajlást a magyar termelők, a magyar cégtulajdonosok javára, a külföldi vagy multinacionális tulajdonban lévő magyarországi vállalatok rovására. Ehhez társult a jól ismert „nemzeti” gazdaságpolitika: az import nehezítése, például az importot drágító monetáris politika révén. Most kiterjesztjük a vizsgálatot a kormányzat külpolitikájára.

Az első és a második világháború okozta iszonyatos katasztrófák és véráldozatok emlékezete, a konfliktusok keletkezésének lelkiismeretes tanulmányozása és a tanulságok levonása készítette Nyugat-Európa nagy államférfijait arra, hogy létrehozzák az Európai Uniót. Ne legyen többé háború az európai nagy országok között, már csak azért sem, mert az elmúlt században kétszer is világháborúvá szélesedtek ki az európai konfliktusok! Közös gazdasági és politikai érdekek is motiválták az unió megalakítását, de a legfőbb cél az Európán belüli béke megteremtése volt: fenyegetődzés vagy fegyveres konfliktusok helyett az országok érdekeinek békés egyeztetése és közös fellépés az európai eszmék védelmében. Kezdetől fogva nyilvánvalóan belső ellentmondásokkal küszködött az Európai Unió: az Egyesült Államokhoz hasonló fokú integráció lehetetlen a sok évszázados nemzeti hagyományoktól mélyen áthatott európai országok régiójában. Az Európai Unió minden országában viaskodnak egymással az egyik oldalon azok a politikai erők, amelyek készek az eddiginél többet feladni az ország szuverenitásából, és

⁴⁷ Megértem a fasiszta veszélytől való elborzadást, de nem értek egyet azokkal, akik a magyar politikai-hatalmi formációt „fasisztoid” képződménynek minősítik, mint például Ungváry Rudolf teszi az egyébként sok kiténő elemzést tartalmazó könyvében (*Ungváry* [2014]).

átengedni egyes döntési jogköröket a közös európai szintű határozatokat hozó intézményeknek, a másik oldalon pedig azok, akik erre nem hajlandók, hanem visszafelé szeretnének lépni, a minél teljesebb nemzeti szuverenitás irányába.

Noha mindegyik EU-országban létezik mindkét erő, az már magyar specifikum, hogy az Európai Unió hatókörének módszeres gyengítése, jogszabályainak semmibevétele vagy a joghézagok ügyes kihasználása, a Brüsszel-ellenes retorika a hivatalos kormánypolitika szerves részévé vált. Orbán Viktor, egy kicsiny, importra és külföldi befektetésekre, az EU-tól ajándékba kapható pénzekre rászorult ország miniszterelnöke éppen ezt a szerepet vállalta fel. Nevét mind többen ismerik külföldön, mind többen látják benne a nacionalista eszmevilág, az európai összefogás elleni lázongás egyik vezéregyéniségét.

A Magyarországon uralkodó politikai csoportnak kapóra jött a háborúktól sújtott országokból 2015-ben elindult menekültáradat, más kultúrában, főként az iszlám vallás szellemében felnőtt emberek százazrei, akik otthonok elhagyását vállalva szeretnének eljutni Európa fejlett országaiba, azt remélve, hogy ott biztonság és sokkal magasabb életszínvonal vár rájuk. Eközben legtöbbjük nem képes a beilleszkedésre, nem is akar igazán asszimilálódni. Kezd kibontakozni az, amire Huntington oly korán, először egy 1992-ben elhangzott előadásában, majd a könyvében figyelmeztetett: a civilizációk összeütközése (*Huntington* [1996/2001]). A leginkább fejlett demokratikus országok vezetőit felkészületlenül érte a menekülthullám. Azon az emberi, empatikus hangon szóltak meg, amelyet a humanizmus diktál, és ezt minden igazi demokrata utólag is csak helyeselheti. Ám nem volt átgondolt terv arra, hogy a végtelen áradatnak hogyan kell korlátokat szabni; hogyan kell a beáramló embertömegekkel való együttélést megszervezni és finanszírozni. Kapkodás és következetlenség jellemezte az európai politikai vezetők szavait és tetteit. A zűrzavart és a menekültekkel, bevándorlókkal szembeni idegenkedést, sőt sokaknál az idegenellenes gyűlölködést felforrósították a terrorista vérengzések, valamint az ISIS rémuralma és fenyegetései. Orbán határozott és egyértelmű nemet mondott a migránsok befogadására már az első pillanattól kezdve. Nyers hangját erkölcsi felháborodással ítélték el a szenvedők iránt humánus együttérzést tanúsító emberek, de imponált azoknak, akik maguk is hajlamosak az idegenek elleni gyűlöletre. Elsőként Európában itt épült drótsövény az ország déli határán. A külföldi politikusok előbb elítélték, de utána többen követték a példáját.

Nem részletezem tovább a migrációs hullám és a terrorizmus nehéz problémáit, sem a nemzeti szuverenitás és az európai összefogás konfliktusait; csak érinteni akartam ezeket a jelenségeket, és belehelyezni a jelen tanulmány témakörébe. A nacionalizmus, az idegenellenesség nem sajátos magyar jelenség. De az a mód, ahogy az uralmon lévő párt és kormány kezeli ezt az ellentmondásokkal tele problémákat – ez már „hungarikum”.⁴⁸ Félő, hogy a magyar politika az ország határain túlgűrűző hullámokat ver, követőkre talál. Magyarországon, sajnos, hagyománya van a hintapolitikának. A ma uralmon lévő politikai csoport szereti demokráciának nevezni saját

⁴⁸ A ma uralmon lévő politikai csoport nacionalizmusának mély gyökerei vannak, sok évszázados történelmi hagyományra tekint vissza. Lásd erről a témáról Agárdi [2015], Kende [2013], Rainer (szerk.) [2012], [2013] és Ungváry [2014].

uralmát, hangoztatja, hogy Magyarország része az európai keresztény kultúrkörnek. Eközben pedig újra és újra elhangzanak olyan beszédek, amelyek ócsárolják a nyugati demokráciát, a Nyugat hanyatlását emlegetik, és ezzel párhuzamosan rokonszenvenvel szólnak a despotizmus számos keleti változatáról: kezdve Oroszország, Kazahsztán és Azerbajdzsán zsarnoki kormányzataival, Szingapúr keménykezű vezetésével és végezve az arab olajsejkségek félféudális iszlám önkényuralmával és az egyre keményedő kínai diktatúrával. Nyilván erre készítetik őket külgazdasági törekvések is: befektetéseket, hiteleket, nagy megrendeléseket remélnék a keleti orientációtól. Ám ez társul más motivációval is: rokonságot éreznek saját autokráciájuk és az ázsiai-afrikai despotizmus hatalmi módszerei között. Ez a kettős játék szintén a „hungarikumok” közé tartozik; nem szerepel a valamennyi autokráciát jellemző közös vonások között.

Magyar hibrid?

Több évtizeddel ezelőtt tartottam egy előadást, amelyben vitába szálltam azokkal, akik szeretnének kialakítani egy „optimális” rendszert, a lehető legjobb játékszabályok együttesét. Idézem akkori szavaimat. „Aki erre törekszik, valahogy úgy képzei, hogy látogatást tehet egy nagy supermarketben. A polcokon ott találhatók a különböző mechanizmusok, a rendszerek különböző előnyös tulajdonságainak megtestesülései... A rendszertervezőnek nincs más dolga, mint a bevásárlókoszt maga előtt tologatva összeszedni ezeket az »optimális elemeket«, majd hazamenni és összeállítani belőlük az »optimális rendszert«. Csakhogy ez naiv vágyálom. A történelem nem tart fenn efféle supermarketet, amelyben tetszés szerint válogathatunk... Csupán különböző, előre összeállított, »árukapcsolásos« csomagok közül választhat az, aki állást kíván foglalni abban, hogy milyen rendszert létesítene előnyben.” (Kornai [1980] 290. o.)

Vajon amikor Orbán Viktor és politikustársai kiépítették a maguk uralmát, cselekményeikkel megcáfolták-e 36 évvel ezelőtti állításomat? Érvénytelenné vált-e a metafora, amely szerint a történelem nem állít fel rendszer elemeket árusító supermarketet?

Sokak szemében a mai a konkrét magyar rendszer a szocialista és a kapitalista rendszer sajátos keveréke, mindkettő elemei megtalálhatók benne. Hibrid: félig szocializmus, félig kapitalizmus. Elterjedt az a vélemény is, hogy a magyar politikai-kormányzati forma a demokrácia és a diktatúra sajátos keveréke. Hibrid: a demokracianövényt keresztettkék a diktatúranövénnel.

Tanulmányom elveti ezt a rendszerelméleti újítást. Amiben a mai Magyarország lakosai élnek, nem hibrid képződmény. Kapitalizmus – de annak egy speciális változata. Autokrácia – de annak is egy speciális egyedi esete. A tanulmányomban alkalmazott fogalmi keret és elemzési apparátus nyílegyenesen vezet el ehhez a végkövetkeztetéshez.

Persze nem szeretném elhallgatni, hogy a supermarket-metafora a társadalmi formációknak csupán az éles kontúrait rajzolja meg. Többek között a magyar tapasztalatok is szükségessé teszik a korábbi elmélet finomítását.

Nemcsak a mai Magyarországon, hanem számos más ország kapitalizmusán belül is megjelennek olyan *szigetek*, amelyek sok tekintetben hasonlók a szocializmushoz. Ilyen sziget elsősorban az egészségügyi szektor. Számos országban a kínálati oldalon az uralkodó tulajdonforma az állami tulajdon, keresleti oldalon pedig ingyen áll a beteg rendelkezésére a szolgáltatás. Ez a helyzet szükségképpen létrehozza a szektoron belül a szocialista rendszer egy fontos másodlagos jellemzőjét, a hiánygazdaságot. Megjelennek a krónikus hiány szokásos tünetei: valóságos sorbaállás az ambulancia folyosóján vagy virtuális sorbaállás a hosszú várólisták formájában; kialakul a hivatalos ellátás számos súrlódásának megolajozására szolgáló szürke- vagy fekete-gazdaság a hálapénz formájában. Ez a fajta szocializmus azonban a szó szoros értelmében sziget a kapitalizmus tengerében.

A posztoszocialista országokban, köztük Magyarországon, alapjában végbement az átmenet a kapitalizmus felé. Viszont kétségtelenül ma is él a szocializmus sokféle öröksége, elsősorban az emberek mentalitásában. Sokan vannak, akik nemcsak hogy nem idegenkednek a paternalista államtól, hanem elhárítják az öngondoskodás kötelezettségét, és elvárják, hogy a vezér irányítsa őket és gondoskodjék róluk. Többek között ez is közrejátszott abban, hogy Magyarországon oly simán végbemehetett az *U* kanyar; a visszahátrálás a jogállamtól, a magánszerződés tiszteletben tartásától, az önkormányzatok tág határok között érvényesülő jogkörétől. Megerősödött a centralizációs tendencia. Ám az uralmon lévő politikai csoportnak esze ágában sincs újra elérkezni a kiindulóponthoz, a rendszerváltás előtti állapothoz és restaurálni a szocializmust. Az *U* kanyar végrehajtása után lefékezett, és megállt a demokráciától, a jogállamiságtól, a decentralizációtól, a magántulajdon tiszteletétől távolodó úton. Minden érdeke ahhoz fűződik, hogy fenntartsa az autokratikus kapitalizmust – mégpedig annak sajátos magyar alakzatát. Amint arról már szó volt: szó sincs a magántulajdon dominanciájának megszüntetéséről, csak erősíteni kívánják a kormányzó politikai erő, a vezető bürokraták és az üzleti világ összefonódását, és azon belül a politikai hatalom birtokosainak uralmi helyzetét. Nem törekszenek a piac felszámolására, csak népszerűsködéstől (rezsicsökkentés) és/vagy önös gazdasági érdekektől vezérelve durva kézzel belenyúlnak a piaci koordináció finom gépezetébe. Mivel a kapitalizmus elsődleges jellemzői fennmaradnak, a magyar intézményrendszer nem félig szocializmus, félig kapitalizmus. Kapitalizmus maradt – de annak sajátos magyar realizációja, amelyben különösen erősen hatnak a kapitalizmus visszataszító vonásai.

A jelenlegi magyarországi politikai-kormányzati forma nem úgy jött létre, hogy a hatalom csúcsán álló politikus tologatta a bevásárlókocsiját, a polcokról levette a demokrácia és a diktatúra elemeit, majd szakértő kézzel összeszerelte azok „optimális” kombinációját. Inkább az történt, hogy a rendszerelemek sokféle változatban heverték a polcokon, mint ahogy a szupermarketben is a kenyérszállón sokféle kenyér, a felvágottosztályon sokféle felvágott található. A mai magyar intézményrendszer kialakítói válogattak az intézményrendszer alternatív elemei között minden osztályon, például az állam ágazatai közötti határok meghúzásakor, az úgynevezett független szervek (központi bank, számvevőszék, költségvetési tanács stb.) jogkörének és kiválasztásának meghatározásakor, a bírók kinevezésének szabályozásakor. A szelekció fő szempontja az volt: hogyan lehet még erősebbé és még inkább leválthatatlanná

tenni uralmukat. Az angol demokráciától azt vették át, ami abban a legrosszabb: a parlamenti választásban mutatkozó aránytalanságot. A „*the winner takes it all*” (a győztes mindent visz) elve – mivel a választás egyfordulós – nehezzé, szinte lehetetlenné teszi ellenzéki koalíciók kialakítását. Az amerikai demokráciától azt vették át, hogy a legfelsőbb bíróság tagjai, ha vállalják, igen hosszú ideig pozíciójukban maradhatnak. Így a Fidesz által kiszemelt és megválasztott alkotmánybíró akkor is lojális marad irántuk, ha netán az ellenzék győzne a következő választásokon.

A kormánypropaganda szerint az ország rálépett egy sajátosan magyar politikai „harmadik útra”. Az igazság az, hogy amikor átvette a kormányzást, a kiindulópont a demokrácia volt. Igaz, olyan demokrácia, amely sok hibával működött: több volt a korrupció, gyakoribb az inkompetens döntés, mint a hosszú történelmi folyamatok által érettebbé formálódott nyugati demokráciákban – de mégiscsak demokrácia volt. Ez akadályozta a hatalom új birtokosainak legfőbb törekvését: sok-sok cikluson át uralmon maradni, miközben fenntartják a demokrácia látszatát, annak egyes külsődleges jegyeit. Egy másik útra léptek: az autokrácia gyors és határozott felépítésének útjára. Nem jártak kitaposott úton, mert különböző országokban, különböző történelmi időszakokban sokféle módon jutottak el az autokráciáig. Sok volt a rögtönzés, gyakran mentek végbe váratlan fejlemények, de eléggé hamar eljutottak az autokrácia kiteljesítéséhez.

Az autokráciának a Peron-féle argentin változata a szakszervezeti mozgalom köréből indult ki, és a munkások, az alsóbb néprétegek javára hozott rendszabályokkal tudott széles körű támogatást szerezni. Ezzel szemben a jelenlegi magyar változat intézkedései a társadalom jómódú rétegének gyarapodását szolgálja, a szegények, kisemmizettek, hátrányos helyzetben élők, betegek és öregek hátrányára.

Összefoglalva: az elsődleges és másodlagos jellemzők tekintetében (lásd az 1. és a 2. táblázatot) a jelen szakasz címében feltett kérdésre: „Magyar hibrid?” határozott nemmel felelek. A magyar sajátosságok – a tanulmányban bemutatott rendszerparadigma gondolkodási keretét alkalmazva – csak harmadlagos jegyekben mutatkoznak. Persze ezzel a „csak” szócskával nem kívánom bagatellizálni a sajátos magyar forma különösen kártékony hatásait. Ezek sok szenvedést zúdíthatnak a lakosság számottevő részére.

Az Orbán-rendszer

Az a társadalmi-történelmi alakzat, amely napjainkra létrejött, csak annyiban unikum, amennyiben az kivétel nélkül minden társadalmi-történelmi alakzatról elmondható. Unikum a mai Albánia, Mongólia és Vietnam is. Ez a kijelentés logikailag összefér azzal, hogy ugyanakkor valamilyen tipológia szemléletében meghatározott típus egyik történelmi realizációjának tekinthető, és hogy e típusnak létrejönnék más történelmi realizációi is.

A mai magyarországi társadalmi alakzat egyedi, sajátos realizálása egy szélesebb kategóriának: az autokratikus kapitalizmusnak. Az összehasonlító rendszertan szemüvegén át rápillantva, felismerjük más autokratikus kapitalista formációkkal közös jegyeit, de kirajzolódnak azok a jegyei is, amelyek minden rokonától, típus-társától megkülönböztetik.

Joggal beszélhetünk Orbán-*rendszer*ről. Amint azt a tanulmány bevezetése tisztázza: a „rendszer” szót igen sokféle képződményre használhatjuk. Orbán-Magyarország jellegzetességei rendszert alkotnak, mert hatnak egymásra, kölcsönösen erősítik egymást. Mindegyik vonás közös törekvés szolgálatában áll: a vezető csoport és azon belül is a legfőbb vezető, Orbán Viktor hatalmának erősítését és bebetonozását, leválthatatlanságát.

A rendszer sok vonására rányomja bélyegét Orbán személyisége. Nem csatlakozom azokhoz, akik a történelmi folyamatok alakulásában lebecsülik a vezető politikusok személyiségjegyeinek hatását. Többek között azért is más képződmény Horthy és Orbán autokráciája, mert a két politikus más társadalmi körből jött, más családi és iskolai neveltetésben részesült, más katonai tapasztalatokra tett szert, más volt az értékrendje, kultúrája és lelki alkata.

Mára már kifejlődött az a néhány tízezer emberből álló vezető réteg, amelyet a vezér jutatott fontos álláshoz, illetve ő tett gazdaggá. Már nemcsak a vezér iránti lojalitás, hanem saját hatalmi és anyagi érdekeik miatt is foggal-körömmel védik a fennálló helyzetet.

Ha már létrejött az Orbán-rendszer, kialakulnak a saját működési mechanizmusai, saját evolúciós és szelekciós sajátosságai. Intézmények születnek és eltűnnek, helyettük létrejönnek mások, amelyek jobban szolgálják a fő törekvést, a hatalom erősítését. Emberek jönnek, ismertté és hatalmasokká válnak – és eltűnnek a súlylyesztőben (rendszerint kényelmes, jól fizetett, de kisebb hatalommal járó funkcióban). Felváltják őket új arcok, akik még buzgóbbak, még inkább szolgálják a vezért. Kisebb ügyekben már nincs is szükség központi parancsra: a hű beosztott igyekszik a főnöknek még a gondolatát is kitalálni. Persze ennek a gépezetnek a zökkenőmentes működéséhez az is kell, hogy a többiek, a hatalmat a kezeiben erősen markoló néhány tízezer embernek az alárendeltjei, azaz az állampolgárok milliói hosszú időn át ellenállás nélkül, némán tűrjék, elfogadják a fennálló állapotot. A szóltan, passzív tűrés – ez is hosszú történelmi múltban gyökerező „hungarikum”. A belenyugvás és tűrés vagy a tiltakozás és lázadás dinamikája politikailag releváns és intellektuálisan is izgalmas problémákat vet fel a kutató számára – de itt meg kell állnom, mert a téma nem fér bele tanulmányom kereteibe.

Noha teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a társadalmi formációk örökösen változnak, a jelen tanulmányban alapjában véve a különböző típusok statikus képeit hasonlítottam össze egymással. Jó lenne tovább haladni, és bemutatni a *változások* tipológiáit. Milyen típusok szerint mennek végbe a nagy társadalmi átalakulások: lassan vagy gyorsan, forradalmak vagy reformok útján, sokkok nyomán vagy kis lépésekben, véresen vagy vér nélkül? Például kialakítható valamilyen tipológia a nagy világbirodalmak kialakulására, tündöklésére és bukására – az ókortól napjainkig, a német, a szovjet vagy az angol világbirodalom kialakulásának és felbomlásának történetére.

Ezzel el is jutottam két diszciplínacsoport, a történettudomány és a modern társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány) által alkalmazott szemlélet eltéréséhez. A történészek derékhadát az a gondolat vezérli, hogy minden történeti folyamat egyedi jellegű, minden mástól eltérő szituációk sorozata.

Csak kevesen próbáltak történelemfilozófiákat, történelemelméleteket alkotni. Marx, Spengler és Toynbee elméletei gyökeresen különböznek egymástól; annyi azonban közös bennük, hogy mindhárman a történelem bonyolult folyamataiban *szabályosságokat* vélnek felismerni. Viszont a társadalomtudomány művelői között ez a szemlélet nem kivételes, hanem ez az általános, mondhatnám azt is, ez a kötelező. Igaz, az üzleti főiskolákban elmélyednek esettanulmányokban; a gazdaságtörténész könyvet ír egy bank vagy egy iparvállalat egyedi történetéről. Viszont az egyetem közgazdaságtani tanszékének (*department of economics*) legtöbb tagja modelleket szerkeszt, elméletek és modellek alkalmazására szoktatja tanítványait. Értelmetlen lenne arról vitatkozni, melyik diszciplína tipikus szemlélete fontosabb. Mindkettő szükséges; mindkettő fennmarad. Azt remélem, hogy a jelen tanulmány eljut néhány történészhez is, közülük is elsősorban azokhoz, akik a közelmúlt történetével foglalkoznak. Talán az ő gondolkodásukat is megtermékenyítheti az a paradigma, amely alternatív rendszereket, jellegzetes formációkat, típusokat lát meg ott, ahol ők csak az egyedi, soha meg nem ismétlődő folyamat részleteit észlelik.

Záró megjegyzések

Tanulmányom ajánlásokat tett a különböző társadalmi berendezkedéseket elemző és összehasonlító kutatók számára: hogyan, milyen módon közelítsenek a témáikhoz. Noha a jelen tanulmány megírását a posztszocialista régió tapasztalata inspirálta, meggyőződésem, hogy alapgondolatai alkalmazhatók e régió határain kívül fekvő országok elemzéséhez is.

Bemutattam a korábbi tanulmányomban ismertetett rendszerparadigma felfrissített változatát, mint a használható megközelítések *egyikét*. Részletesen tárgyaltam két tipológiát (kapitalizmus *versus* szocializmus, demokrácia–autokrácia–diktatúra) mint a használható tipológiaalternatívák közül *kettőt*. A mondatok utolsó szavainak kiemelése azt kívánja hangsúlyozni: nem állítom azt, hogy kizárólag az általam ajánlott paradigma és két tipológia használható. Nem a békesség kedvéért, a szócsaták elkerüléséért vagyok visszafogott, hanem mert meggyőződésem, hogy a társadalom elemzésére nem elegendő egyetlen, univerzálisan alkalmazható megközelítési metodika. Egyetlen paradigma, egyetlen fogalomrendszer és egyetlen tipológia sem formálhat jogot monopóliumra; arra a szerepre, hogy kulcsot ad minden rejtvény megfejtésére.

Képzelnünk magunk elé a háromdimenziós térben egy bonyolult szerkezetű, sokféle anyagból összeszerelt-összegegyűrt alakzatot – modern szobrászok vagy „vizuális művészek” formálnak ilyesféle kiállítási darabokat.

Elénk tárul egy látvány, ha távolról szemléljük az alkotást. Így érzékeljük az alkotás egészét. A látvány állandóan változik, ahogy egyre közelebb lépünk hozzá. (Például a politikai-kormányzati formákról elnagyolt képet látunk, ha csak három típust különböztetünk meg, ahogy ezt a jelen tanulmány tette. A kép egyre árnyaltabbá válna, ha mindegyik kategóriát további altípusokra, illetve még finomabb megkülönböztetésekkel al-altípusokra bontanánk.) A megismeréshez nincs egyetlen kitüntetett távolság a megfigyelő és a megfigyelt objektum között; mindegyiknek megvan a maga hasznos szerepe.

A múzeumi terem falain és mennyezetén több spotlightot szereltek fel, mindegyiknek más színű a fénye. A néző másnak látja az alakzatot, ha az egyik fényszórót kapcsolják be, mint amikor a másiból árad más színű fény. És ha a múzeum megengedné, hogy az alakzataból különböző mintákat vágjanak ki keresztbe-hosszába, minden irányban, akkor ismét sokféle mintázatot láthatnánk. Egyik látvány, egyik metszet sem adja meg az „igazi” alakzatot. Mindegyik „igazi”, ha a *spotlight* erősen rávilágít a szoboralakzatra; mindegyik metszet sokat mondhat arról, ha értő szemek vizsgálják.

Tanulmányom arra a szerény szerepre vállalkozott, hogy egy-két spotlightot, egy-két metszési irányt adjon az elemzők kezébe. Nyitva állok más megközelítések és más tipológiák megértése és alkalmazása előtt.

Hivatkozások

- ACEMOGLU, D.–ROBINSON, J. A. [2013]: Miért buknak el nemzetek. HVG, Budapest.
- AGÁRDI PÉTER [2015]: Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014. Napvilág Kiadó, Budapest.
- ÁGH ATTILA [2016]: Bánatos regionális körkép. Élet és Irodalom, 60. évf. 12. sz.
- ARENDT, H. [1951/1992]: A totalitarizmus gyökerei. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- BALOG KATALIN [2016]: An Inconsistent Triad: Trump, Sanders, Clinton, and the Radical Mismatch in the Theater of Politics. 3 Quarks Daily, 2016. június 13. <http://www.3quarksdaily.com/3quarksdaily/2016/06/an-inconsistent-triad-trump-sanders-clinton-and-the-radical-mismatch-in-the-theater-of-politics-by-k.html>.
- BAUER TAMÁS [2016]: Szabadságharc – az első lépések. Kézirat. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- BAUMOL, W. J.–LITAN, R. E.–SCHRAMM, C. J. [2007]: Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity. Yale University Press, New Haven–London.
- BENEDICT, J.–KERKVLIT, T. [2015]: „Democracy and Vietnam”. Megjelent: Coase, W. (szerk.): Handbook of Southeast Asian Democratization, Routledge, Abington-on-Thames.
- BERTELSMANN [2016a]: Transformation Index Methodology. Transformation Index 2016. Bertelsmann Stiftung, <https://www.bti-project.org/en/index/methodology>.
- BERTELSMANN [2016b]: Codebook for Country Assessments. Transformation Index Methodology of Bertelsmann Stiftung, https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Codebook_BTI_2016.pdf.
- BERTELSMANN [2016c]: Bertelsmann Transformation Index. Országjelentések adatfájljai: www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/BTI_2016_Scores.xlsx.
- BOHLE, D.–GRESKOVITS B. [2012]: Capitalist Diversity on Europe’s Periphery. Cornell University Press, Ithaca and London.
- BOZÓKI ANDRÁS [2016]: Van félnivalójuk. *Bita Dániel–Pető Péter* interjúja. Népszabadság, Hétvége melléklet, április 9. 4. o.
- CHEN, J.–DICKSON, B. J. [2008]: Allies of the state: democratic support and regime support among China’s private entrepreneurs. China Quarterly, Vol. 196. 780–804. o.
- CSANÁDI MÁRIA [2016]: China in between Varieties of Capitalism and Communism. Discussion Papers. MTA KRTK KTI, Budapest, MT-DP, 2016/4.
- DAHL, R. A. [1996]: A pluralista demokrácia dilemmai. Osiris Kiadó, Budapest.

- DEBRECZENI JÓZSEF [2009]: Arcmás. Norman Libro, Budapest.
- EBRD [2015a]: Transition indicators methodology. European Bank of Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395237866249&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout>.
- EBRD [2015b]: Forecasts, macro data, transition indicators. Country-level transition indicators. European Bank of Reconstruction and Development, <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>.
- EBRD [2015c]: Tic. Adatfájl, European Bank of Reconstruction and Development, www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395245467784&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument.
- FREEDOM HOUSE [2016a]: Methodology. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2015/methodology>.
- FREEDOM HOUSE [2016b]: Nations in Transit, 2016. Country Reports. Table of Country Scores. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2016/nit-2016-table-country-scores>.
- GEDEON PÉTER [2014]: Piac és demokrácia. Barátok vagy ellenségek? Politikatudományi Szemle, 23. évf. 1. sz. 53–76. o.
- HALL, P. A.–SOSKICE, D. (szerk.) [2001]: Variations of Capitalism and Institutional Complementarities of Comparative Advantage. Oxford University Press, Oxford.
- HALMAI GÁBOR [2010]: Búcsú a jogállamtól. Élet és Irodalom, 40. évf. 29. sz. július 22.
- HIRSCHMAN, A. O. [1970/1995]: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris Kiadó, Budapest.
- HUANG, Y. [2008]: Capitalism with Chinese Characteristics. Entrepreneurship and the State, Cambridge University Press, New York.
- HUNTINGTON, S. P. [1991]: The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, Norman and London.
- HUNTINGTON, S. P. [1996/2001]: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- KENDE PÉTER [2013]: Államiság a kommunizmus után. Kalligram, Pozsony.
- KING, G.–PAN, J.–ROBERTS, M. [2013]: How Censorship in China Allows Government Criticism But Silences Collective Expression. American Political Science Review, Vol. 107. No 2. 1–18. o.
- KIS JÁNOS [2014]: Mi a liberalizmus? Kalligram, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS [1980/2011]: A hiány, Kalligram, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS [1980]: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 23. évf. 5. sz. 13–21 o.
- KORNAI JÁNOS [1993/2012]: A szocialista rendszer. Kalligram, Pozsony.
- KORNAI JÁNOS [1999]: A rendszerparadigma. Közgazdasági Szemle, 46. évf. 7–8. sz. 585–599. o.
- KORNAI JÁNOS [2005]: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 12. sz. 907–936. o.
- KORNAI JÁNOS [2011a]: Számvetés. Népszabadság, január 6.
- KORNAI JÁNOS [2011b]: Gondolatok a kapitalizmusról. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2012]: Központosítás és kapitalista piacgazdaság. Népszabadság, január 28. Hétvége melléklet, 1., 6–9. o.
- KORNAI JÁNOS [2014a]: Példaképünk: Kína? Megjelent: *Kolosi Tamás-Tóth István György* (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Társas, Budapest, 603–616. o.
- KORNAI JÁNOS [2014b]: Fenyegető veszélyek. Élet és Irodalom, 2014. május 23. 5. o.
- KORNAI JÁNOS [2014c]: Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy, Oxford University Press, Oxford. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199334766.001.0001>. A kötet a *Kornai* [2011b] könyv átdolgozott változatának fordítása.

- KORNAI JÁNOS [2015]: U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 2015. április 3. 8–10. o.
- KORRUPCIÓKUTATÓ KÖZPONT BUDAPEST [2016]: Versenyerősség és korrupciós kockázatok. A magyar közbeszerzések statisztikai elemzése, 2009–2015. február 29. http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2016/03/hpp_2016_crcb_report_2016_hu_160303_.pdf.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS (szerk.) [2015]: A magyar politikai rendszer – negyedszázad után. Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, Budapest.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS [2003]: Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 12. évf. 4. sz. 5–22. o.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS–PATKÓS VERONIKA [2015]: Liberális és illiberális populizmus. Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle*, 24. évf. 2. sz. 29–54. o.
- KRASTEV, I.–HOLMES, S. [2012]: An Autopsy of Managed Democracy. *Journal of Democracy*, Vol. 23. No. 3. 33–45 o. <http://dx.doi.org/10.1353/jod.2012.0043>.
- LAKATOS IMRE [1978]: *The Methodology of Scientific Research Programmes*. Philosophical Papers, Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge, <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511621123>.
- LARDY, N. R. [2014]: *Markets over Mao. The Rise of Private Business in China*. Peterson Institute for International Economics. Washington, D.C.
- LINDBLOM, CH. E. [1977]: *Politics and Markets. The World's Political Economic Systems*, Basic Books, New York.
- LONDON, J. (szerk.) [2014]: *Politics in Contemporary Vietnam – Party, State, and Authority Relations*. Palgrave–Macmillan, Basingstoke.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA (szerk.) [2013]: *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*, 1. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA (szerk.) [2014]: *Magyar polip A posztkommunista maffiaállam*, 2. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MAGYAR BÁLINT–VÁSÁRHELYI JÚLIA (szerk.) [2015]: *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*, 3. Noran Libro Kiadó, Budapest.
- MARX, K. [1867/1993]: *A tőke*. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MARX, K. [1885/1997]: *A tőke*. II. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MARX, K. [1894/1997]: *A tőke*. III. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MCGREGOR, J. [2012]: *No Ancient Wisdom, No Followers. The Challenges of Chinese Authoritarian Capitalism*. Prosepacta Press, Westport.
- MIHÁLYI PÉTER [2015]: *A privatizált vagyon visszaállamosítása Magyarországon 2010–2014. Műhelytanulmányok*, MT-DP 2015/7. MTA KRTK KTI, Budapest.
- MISES, L. [1922/1981]: *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*. Liberty, Indianapolis.
- NAUGHTON B.–TSAI, K. (szerk.) [2015]: *State Capitalism, Institutional Adaptation and the Chinese Miracle*. Cambridge University Press, New York.
- ORBÁN VIKTOR [2009/2010]: *Megőrizni a létezés magyar minőségét*. <http://www.fidesz.hu/hirek/2010-02-17/meg337rizni-a-letezes-magyar-min337seget/>.
- PEI, M. [2006]: *China's Trapped Transition. The Limits of Developmental Autocracy*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- RAINER M. JÁNOS (szerk.) [2012]: *Búvópatakok – a feltárás*. 1956-os Intézet, Budapest.
- RAINER M. JÁNOS (szerk.) [2013]: *Búvópatakok – széttekintés*. 1956-os Intézet, Budapest.
- REDDING, G.–WITT, M. A. [2014]: *China: Authoritarian Capitalism*. Megjelent: *Redding, G.–Witt, M. A. (szerk.): The Oxford Handbook of Asian Business Systems*. Oxford University Press. Oxford, 11–34. o.

- SCHAMBAUGH, D. L. [2008]: *China's Communist Party: Atrophy and Adaptation*. University of California Press, Washington.
- SHELL, O. [2016]: *Crackdown in China: Worse and Worse*. *New York Review of Books*, április 21. 12–16. o.
- SCHMITT, C. [1927–1932/2002]: *A politikai fogalma*. Megjelent: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Válogatott politika és államelméleti tanulmányok*. Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor. Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. [1942/2010]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Routledge, London–New York.
- SZ. BÍRÓ ZOLTÁN [2012]: *Oroszország: válságos évek*. *Russica Pannonicana*, Budapest.
- SZÉKELY-DOBY ANDRÁS [2014]: *A kínai reformfolyamat politikai gazdaságtani logikája*. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. 12. sz. 1397–1418. o.
- SZELÉNYI IVÁN–CSILLAG TAMÁS [2015]: *Drifting from Liberal Democracy. Neo-Conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe*. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, Vol. 1. No. 1. 18–48. o.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS [2005]: *Lassú válasz Kis Jánosnak*. *Népszabadság*, október 1.
- TAUB, A. [2016]: *The Rise of American Authoritarianism*. *Vox*, március 1. <http://www.vox.com/2016/3/1/11127424/trump-authoritarianism>.
- TSAI, K. [2007]: *Capitalism without Democracy: The Private Sector in Contemporary China*. Cornell University Press, Ithaca.
- UNGVÁRY RUDOLF [2014]: *A láthatatlan valóság*. Kalligram, Pozsony.
- WEBER, M. [1922/1967]: *Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WEF [2016a]: *Appendix: Methodology and Computation of the Global Competitiveness Index 2015–2016*. World Economic Forum <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/appendix-methodology-and-computation-of-the-global-competitiveness-index-2015-2016>.
- WEF [2016b]: *Global Competitiveness Report*. World Economic Forum <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016>.
- WEF [2016c]: *The Global Competitiveness Index Historical Dataset, 2005–2015* World Economic Forum, www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/GCI_Dataset_2006-2015.xlsx.
- XU, C. [2011]: *The Fundamental Institutions of China's Reforms and Development*. *Journal of Economic Literature*, Vol. 49. No. 4. 1076–1151. o. <http://dx.doi.org/10.1257/jel.49.4.1076>.
- ZAKARIA, F. [1997]: *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*, Vol. 76. No. 6. 22–43. o.
- ZAKARIA, F. [2014]: *The Rise of Putinism*. *Washington Post*, 2014. július 31. http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-the-rise-of-putinism/2014/07/31/2c9711d6-18e7-11e4-9e3b-7f2f110c6265_story.html.